

ВЛАСЕНКО В.М.

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. НА СУМЩИНІ (до 75-х роковин національної трагедії)

На основі широкого комплексу архівних та опублікованих матеріалів досліджуються передумови, механізми та методи здійснення політики терору голодом на Сумщині у 1932-1933 рр.

Голодомор 1932-1933 років - одна з найтрагічніших сторінок історії українського народу. Ініційований і реалізований комуністичним режимом, він став причиною загибелі кількох мільйонів наших співвітчизників, руйнації соціальних і духовних основ нації. Розкуркулення, насильницька колективізація, депортації, репресії, терор, згортання українізації - це взаємопов'язані між собою ланки побудови нового суспільства, реалізації комуністичної доктрини, створення комуністичної форми тоталітарної держави.

Тривалий час тема Голодомору 1932-1933 рр. була забороненою радянською владою. В останні два десятиліття інтерес до вивчення національної трагедії як в Україні, так і за кордоном посилюється. Оцінку йому дали міжнародні інституції, вищі органи влади України, парламенти багатьох країн світу. У 1988 р. комісія Конгресу США, а наступного року міжнародна комісія юристів на чолі з професором Дж.Сандбергом визнали Голодомор 1932-1933 рр. геноцидом українського народу. У 2003 р. в Україні відбулися парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв цієї трагедії. Саме тоді Верховна Рада України дала політико-правову оцінку Голодомору в Україні, визнавши його геноцидний характер. Того ж року Україна звернулася до Генеральної асамблеї ООН з пропозицією дати оцінку цій трагедії. 36 країн оприлюднили Спільну заяву, в якій було висловлено співчуття українському народу. Президент України видав декілька указів про започаткування Дня пам'яті жертв Голодомору, вшанування пам'яті померлих від голоду та визнання Голодомору геноцидом українського народу.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон *“Про голодомор 1932-1933 років в Україні”*. Вітчизняні вчені і краєзнавці, літератори і журналісти донесли до свідомості народу страшні прояви Голодомору, сприяли усвідомленню ним масштабів трагедії. Правда про Голодомор має слугувати відновленню історичної справедливості, примиренню і моральному зціленню людей, духовному оновленню нашого суспільства.

Голодомор - це трагедія загальноукраїнська, яка має національний вимір, оскільки голод охоплював УСРР, Кубань та Північний Казахстан, де проживала велика кількість українців. В Україні немає регіону, якого б прямо чи опосередковано не торкнулася ця трагедія. Саме тому тема Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині є актуальною і малодослідженою. Мета автора полягає у тому, щоб на основі аналізу архівних та опублікованих джерел, мемуарів та спогадів свідків трагедії, наукових праць показати штучність Голодомору 1932-1933 рр., визначити методи знищення комуністичним режимом людей за соціальною та національною ознаками, розкрити механізми здійснення терору голодом у регіоні.

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, завідувачий кафедрою історії Сумського державного університету

* * *

Понад 50 років на дослідження Голодомору було накладене табу в радянській історіографії, оскільки сам факт смерті кількох мільйонів осіб у мирний час ставив під сумнів усі переваги радянської системи і монополію КПРС на владу. Тому перші відомості про трагедію в Україні, зокрема на Сумщині, були оприлюднені на сторінках тогочасної преси української еміграції (паризький *“Тризуб”*, празькі *“Гуртуймося”*, *“Розбудова нації”* тощо)¹ і Західної України (львівські газети *“Діло”*, *“Мета”*, *“Наш клич”*, *“Нова зоря”*, *“Новий час”*, *“Свобода”* та інш.)², у працях відомих діячів еміграції³. Так, у тижневику *“Тризуб”* подавалася інформація про опір селян примусовій колективізації в с. Кіндратівка поблизу Сум⁴, було надруковано вірш *“Голод”* відомого українського поета, нашого земляка Олександра Олеся⁵. Уродженець Сум, полковник Армії УНР, головний редактор військового журналу *“Гуртуймося”* Василь Філонович у своїх статтях про голод змалював нелюдські умови, в яких опинилися селяни, навів приклади людоїдства в деяких селах УСРР⁶.

Нова хвиля публікацій про розкуркулення, примусову колективізацію, Голодомор, репресії припадає на період німецької окупації, коли в місцевих газетах *“Визволення”*, *“Відродження”*, *“Голос Охтирщини”*, *“Лебединський вісник”*, *“Новий час”*, *“Путівлянин”*, *“Сумський вісник”* з’являються матеріали про Голодомор. Так, у газеті *“Сумський вісник”* друкувалася інформація про особливості колективізації та Голодомору в краї⁷. Там же вміщено передрук з харківської газети *“Нова Україна”* статті агронома, економіста С. Сосновського⁸, в якій автор на основі статистичних матеріалів, рішень партії більшовиків доводив штучність Голодомору (він стався внаслідок реалізації політики партії на селі), охарактеризував методи його здійснення (колективізація, хлібозаготівельні кампанії, натуральні штрафи), визначив безпосередні (4,8 млн осіб) та опосередковані (2,8 млн осіб від зменшення приросту населення) втрати населення від голоду. У липні 1943 р. у редакційній статті *“Сумського вісника”* йшлося про десяти роковини страшної трагедії, стверджувалося, що голод вдарив, перш за все, по середняцьких і бідняцьких господарствах. Заможні селяни були розкуркулені ще у 1929-1931 рр. У ній повідомлялося про встановлення в с. Марченки на Миргородщині великого хреста на честь померлих від голоду⁹.

У другій половині ХХ століття матеріали про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні з’являлися у емігрантській та зарубіжній пресі, виданнях української діаспори. Серед них - праці уродженців або колишніх жителів Сумщини Івана Багряного¹⁰, Григорія Ващенка¹¹, Олекси Калиника¹², Костянтина Кононенка¹³, Володимира Мазура¹⁴, Євгена Онацького¹⁵, Леоніда Полтави¹⁶, Дмитра Солов’я¹⁷, Володимира Тимошенка¹⁸, учасника дисидентського руху в СРСР Володимира Малінковича¹⁹ та перевидання творів репресованого наприкінці 1930-х років Миколи Зерова²⁰. Цінність цих праць при дослідженні Голодомору полягає у тому, що у них наводяться спогади авторів, які були свідками голоду, та очевидців, які пережили голод. Зважаючи на це, матеріал, наведений у їхніх книгах, є цілком інформативним, репрезентативним, а висновки - об’єктивними.

У багатьох роботах представників української діаспори, присвячених Голодомору, зустрічаються відомості про наш край, зокрема у роботах М. Вербицького та Г. Сірика. Перша з них на основі свідчень тих, хто пережив Голодомор, був репресований та опинився у Великобританії, доводить штучність Голодомору і розкриває методи його здійснення в Україні. У книзі є свідчення про голод у Лебединському, Недригайлівському, Охтирському і Роменському районах²¹. Друга робота присвячена

голоду на Чернігівщині і в північних районах Сумщини, зокрема на Глухівщині, Кролевеччині, Шосткинщині²². У третій роботі показано Голодомор крізь призму історії окремої родини²³.

Аналітичністю, широтою охоплення проблеми, глибиною узагальнень відрізняються роботи західних істориків Джеймса Мейса і Роберта Конквеста. Вони розглядали Голодомор у широкому контексті історії радянської системи 20-30-х років ХХ століття та здійснення політики більшовиків щодо села. Р.Конквест звернув увагу на такі аспекти проблеми, як ігнорування повідомлень з місць про голод, експорт хліба, відмова від допомоги голодуючим з-за кордону, заборона вживання слова "голод" у партійній і державній риторичі. Він визначив кількість жертв голоду в Україні. У своїх роботах автор наводив факти здійснення Голодомору і на Сумщині²⁴.

У післявоєнній радянській історіографії дотримувалися загальних вимог партійних органів щодо історичної науки. Про голод або не говорили взагалі (йшлося лише про продовольчі проблеми під час будівництва соціалізму та колгоспного ладу на селі), або згадували його лише в контексті боротьби з "буржуазними" фальсифікаціями історії України. Свідченням цього є публікація місцевого автора про здійснення колективізації на Охтирщині²⁵. Особливо тема Голодомору набрала ідеологічного спрямування у 80-х роках, коли українська діаспора здійснила заходи з нагоди 50-х роковин організації Голодомору і комісія Конгресу США оприлюднила результати своєї роботи щодо оцінки трагедії. З ініціативи тогочасного керівництва КПУ була створена спеціальна група істориків для відповіді на закиди "американського імперіалізму" й "українського буржуазного націоналізму". Саме тоді з'явилися перші публікації науковців²⁶ і письменників²⁷ про Голодомор.

Невдовзі тема голоду 1932-1933 рр. знаходить своє висвітлення у місцевій пресі. У 1989 р. було надруковано 8²⁸ матеріалів про голод, 1990 р. - 7²⁹, 1991 р. - 3³⁰, 1992 р. - 3³¹. На сторінках всеукраїнських фахових видань публікувалися статті, в яких наводилися факти про голод у нашому краї³². Згодом з'явилися перші монографії про Голодомор С.Кульчицького³³ та документально-публіцистична книга, присвячена подіям 1932-1933 рр. в Україні. Друга містила чимало матеріалів по окремих районах та населених пунктах Сумської області³⁴. В усіх публікаціях голод визначався як трагічна сторінка радянської історії, проте про його штучність не йшлося, стверджувалося, що це лише певна та вимушена обставина, деформація радянської політики.

Новим поштовхом для вивчення проблеми Голодомору 1932-1933 рр. в Україні стали 60-ті роковини цієї трагедії. У Києві, Одесі, Чернівцях та Харкові пройшли наукові конференції, зросла кількість публікацій у фахових журналах та місцевій пресі. Вони засвідчили еволюцію у поглядах на причини, наслідки Голодомору, уточнили кількість прямих і непрямих жертв, зміну концептуальних поглядів на явище. Уперше було зазначено, що голод - це засіб колективізації селянських господарств, геноцид, що базується на комуністичній доктрині.

Ці тенденції у дослідженні Голодомору поступово відображалися й у місцевих публікаціях. У 1993 р. уперше в Сумській області побачила світ збірка "Голодомор на Сумщині"³⁵, в якій переважно письменники і журналісти в художній формі показали трагічну долю наших земляків під час Голодомору. Того ж року вийшла всеукраїнська збірка свідчень тих, хто вижив у роки лихоліття, у тому числі в Лебединському, Недригайлівському й Охтирському районах³⁶. Кількість публікацій про Голодомор у місцевій пресі сягнула значної цифри - 35.

У 1994 р. в нашому краї вийшло історико-документальне видання за авторством Бориса Ткаченка³⁷. Дослідник використав широке коло джерел для написання книги,

оприлюднив зібрані ним свідчення про Голодомор на Лебединщині, намагався визначити причини трагедії та її наслідки на Сумщині, відповідальність центрального і місцевого партійного та радянського керівництва.

Питання колективізації, розкуркулення, хлібозаготівельних кампаній, що були окремими складовими політики партії на селі, які врешті-решт призвели до Голодомору, знайшли своє висвітлення на II Сумській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції³⁸. Проте їх автори не пов'язували ці заходи радянської влади з Голодомором. Вони лише оприлюднили фактичний матеріал, що висвітлював окремі сторони політики партії в галузі сільського господарства. Того року в місцевій пресі з'явилася лише одна публікація про Голодомор. У ній йшлося про трагедію жителів с.Славгород Краснопільського району³⁹.

У другій половині 1990-х років в Україні спостерігалось зменшення кількості публікацій про Голодомор, проте підвищився їх якісний рівень, були запропоновані нові концептуальні засади. Виділяються соціальна і національна складові Голодомору, з'ясовується питання ставлення західних країн до трагедії в УСРР, Голодомор інтерпретується як суперечність між тогочасним політичним режимом та українськими дрібними товаровиробниками, утверджується погляд на Голодомор як на геноцид українського народу, виявляються спільні риси й різниця між голодоморами 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 рр. в Україні. З'являються монографічні дослідження з історії Голодомору⁴⁰, в яких піднімаються такі проблеми, як викачування коштів і коштовностей у населення через систему торгівлі (торгівля з іноземцями), ігнорування урядами країн Європи й Америки та міжнародними організаціями голоду в Україні, доля дітей під час Голодомору, визначення складових трагедії (прямі репресії, терор голодом, депортації, утаємничення трагедії).

У цей період дослідження Голодомору на Сумщині кількісно дещо відстає від загальноукраїнських студій. У 1995 р. на сторінках місцевої преси опубліковано 2 статті⁴¹, 1996 р. - 1⁴², 1997 р. - 1⁴³, 1998 р. - 6⁴⁴, 1999 р. - 5⁴⁵, 2000 р. - один матеріал надруковано в центральній пресі⁴⁶. У другій половині 90-х років з'явилася низка наукових публікацій, в яких йшлося про останній (1933) рік життя відомого письменника, уродженця Тростянця Миколи Хвильового⁴⁷, хлібозаготівельну кампанію на початку Голодомору у Шосткинському районі⁴⁸, здійснення колективізації селянських господарств і Голодомору на Недригайлівщині⁴⁹.

На початку XXI століття у дослідженні Голодомору 1932-1933 рр. на всеукраїнському рівні відбувається певний перелом. Виходять великі колективні монографії *“Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси”*⁵⁰ та *“Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки”*⁵¹. У першій роботі державний терор кінця 1920-х - початку 1930-х років розглядається у таких формах, як розкуркулення, хлібозаготівлі, натуральні штрафи, піднімається питання збройного опору селян під час Голодомору та визначення винуватців терору (комуністична доктрина). У другій книзі досить докладно проаналізовано різні аспекти дослідження Голодомору - стан українського села у роки непу, суцільна колективізація, терор голодом у різних його проявах, демографічне становище в Україні, виживання селян, державні органи влади та армія у роки Голодомору, національно-духовна сфера українського суспільства, акції української еміграції та міжнародної громадськості у справі допомоги голодуючим. Обидві книги містять свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. на території Сумщини. Вагомим доробком у вивченні національної трагедії є бібліографічні покажчики⁵², в яких за тематично-

видовою ознакою зібрано та систематизовано літературу з теми. Завдяки зусиллям науковців та усвідомленню трагедії політичною елітою Голодомор на державному рівні визнано геноцидом українського народу.

На місцевому рівні продовжується дослідження трагедії в регіоні, зокрема особливості колективізації селянських господарств у північних районах Сумської області⁵³, прояви Голодомору на Роменщині⁵⁴, Краснопільщині⁵⁵, у с.Хотінь Сумського району⁵⁶, збройного опору політиці партії в окремому селі⁵⁷. Серед досліджень окремих місцевостей нашого краю варто відзначити роботу М.Артюшенка з історії Тростянецьчини 1917-1945 рр., окремий розділ якої присвячено Голодомору. Автором використано різноманітні джерела, подано статистичні таблиці, показано динаміку виконання хлібозаготівельних кампаній і механізми організації Голодомору, зменшення народжуваності тощо⁵⁸. Ґрунтовністю, а особливо новим кутом зору (ракурсом) при дослідженні проблеми відзначаються праці О.Ігнатуші⁵⁹, який розглядає Голодомор крізь призму антицерковної політики держави на прикладі нашого регіону. На думку автора, боротьба проти церкви цілком вписувалася у систему примусової колективізації та руйнації найбільш міцних осередків релігійного життя. Проблемі репресій проти віруючих, у тому числі в контексті Голодомору, присвячена робота А.Чугай⁶⁰.

Перша спроба узагальнення доробку місцевих науковців, краєзнавців і журналістів у вивченні Голодомору належить П.Соболю⁶¹. Автор дав коротку характеристику стану дослідження трагедії на Сумщині, проте залишив поза увагою всеукраїнські видання, в яких подано чимало матеріалів про Голодомор у нашому краї, праці представників української діаспори, а також місцеву пресу. Дослідник визначив причини (колективізація сільського господарства), методи здійснення та наслідки Голодомору.

Книга С.Золотарьова з історії харківських ЧК-ДПУ-НКВС становить собою документальні нариси про керівників обласних та районних структур ДПУ у 1919-1941 рр.⁶² Важливість цієї роботи полягає в тому, що в ній подано біографічні дані тих, хто безпосередньо здійснював терор, репресії проти селян та інтелігенції під час Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині.

У вступній статті книги *“Реабілітовані історією. Сумська область”* на широкому фоні політичних репресій на Сумщині показано застосування надзвичайних заходів радянської влади проти селян напередодні і під час Голодомору 1932-1933 рр. - розкуркулення, примусової колективізації, хлібозаготівельних кампаній, боротьби з *“українським націоналізмом”*⁶³.

Відомий дослідник історії репресій і дисидентського руху в Україні О.Бажан опублікував роботу, присвячену формам і методам репресивної політики партії в нашому регіоні⁶⁴. Вона є важливою при визначенні конкретних заходів влади у здійсненні репресій напередодні і під час колективізації селянських господарств, розкуркулення, а також проти церкви, національної інтелігенції напередодні Голодомору.

Як і в попередні роки, продовжують виходити історико-документальні дослідження з Голодомору в Україні, в яких публікуються матеріали і по Сумщині⁶⁵. Спостерігається тенденція до збільшення кількості публікацій у місцевій пресі, особливо у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії. За підрахунками автора, у 2001 р. було опубліковано 4 статті, 2002 р. - 7, 2003 р. - 29, 2004 р. - 8, 2005 р. - 12 статей про Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині.

Після того, як Верховна Рада України визнала Голодомор геноцидом українського народу і закликала це зробити країни світу, на всеукраїнському і місцевому рівні

збільшується кількість публікацій, відбувається переосмислення Голодомору. Вагомим доробком дослідників є вихід в останні роки збірників документів, підготовлених науковцями Інституту історії України НАН України⁶⁶, Державного галузевого архіву СБУ⁶⁷, окремих відомих науковців⁶⁸. У передмовах або вступних статтях до них аналізується історіографія і джерельна база проблеми, характеризуються окремі аспекти трагедії. З'явилася чергова монографія відомого дослідника Голодомору С.Кульчицького⁶⁹, в якій автор узагальнив свої погляди на трагедію.

За останні три роки відбулися певні зрушення у дослідженні Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині. У 2006 р. вийшов об'ємний збірник документів про Голодомор. У вступній статті упорядник збірника Л.Покидченко не тільки подала характеристику вміщених документів, зробила короткий історіографічний огляд, але й показала загальну картину розвитку трагічних подій у 1932-1933 рр. в нашому краї⁷⁰. Того ж року з'явилися роботи місцевих авторів про голод на Кролевеччині⁷¹ та наш край під час Голодомору⁷², в яких розглянуто окремі аспекти трагедії на Сумщині, наведено приклади людоїдства. У книзі *“Прокуратура Сумщини: історія і сучасність”* показано здійснення прокуратурою репресій проти селянства й інтелігенції у 1929-1933 роках⁷³.

У 2007 р. побачила світ чергова книга Б.Ткаченка, де на широкому історичному тлі знайшов своє висвітлення і Голодомор 1932-1933 рр. у нашому регіоні⁷⁴. Робота засвідчує певну еволюцію поглядів автора на причини трагедії. Побіжно торкнувся Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині О.Сотник⁷⁵. Спостерігається стала тенденція підвищення інтересу до трагедії з боку преси з наближенням чергових (75-х) роковин Голодомору. За підрахунками автора, у 2006 р. на сторінках місцевої преси було опубліковано 22 статті, 2007 р. - 79, 2008 р. (на початок липня) - 25 статей.

Отже, історіографія проблеми Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині є широкою і різноманітною, накопичено велику кількість публікацій з історії трагедії по області та районах. Окремі науковці та краєзнавці намагалися робити загальні висновки, досліджувати окремі аспекти проблеми, проте в цілому тема Голодомору на Сумщині розробляється повільно. Абсолютну більшість праць про трагедію складають газетні публікації. Автори деяких історико-краєзнавчих брошур і статей у журналах тяжіють до описовості подій, їм бракує наукового апарату, узагальнень матеріалу.

* * *

Незважаючи на тривале замовчування у країні фактів Голодомору, в архівах, музеях і приватних збірках відкрито чимало різноманітних документів, що свідчать про трагедію, її масштаби, методи реалізації політики партії на селі, репресії, терор тощо. Постійно збільшується коло історичних джерел, що вводяться до наукового обігу, зростає археографічний фонд, накопичуються і оприлюднюються спогади жертв і очевидців трагедії.

Серед усієї маси документів про Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині, що були оприлюднені до цього часу, можна виділити такі групи:

Всеукраїнські збірники документів і матеріалів. По-перше, це документальні збірки, що виходили в радянській Україні і стосувалися не Голодомору конкретно, бо його не визнавали і про нього не згадували, а про колективізацію як складову будівництва основ соціалізму. Вони прямо чи опосередковано свідчать про класовий характер політики партії на селі та способи її реалізації в Україні. До таких, наприклад, належить збірник *“Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 - июнь 1941”*⁷⁶, який містить рішення місцевих партійних органів щодо зміцнення колективних

господарств, класовий підхід при формуванні їх складу, відправку на село так званих 25-тисячників та їх роботу в районах, створення МТС тощо (1929-1932 рр.).

По-друге, це документальні збірки, присвячені Голодомору. Із створенням у другій половині 1980-х років згаданої вище групи істориків розпочалася робота зі збору інформації про голод. Результатом цієї роботи став збірник *“Голод 1932-1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів”*⁷⁷, підготовлений Інститутом історії партії при ЦК Компартії України на базі Партійного архівуцького інституту (нині - Центральний державний архів громадських об’єднань України). Було вперше оприлюднено документи, що розкривали причини, хід та наслідки Голодомору. Збірник містив документи про ці жахливі події і на Сумщині: постанови Політбюро ЦК КП(б)У, телеграми ЦК КП(б)У Харківському обкому, доповідні записки Харківського обкому, постанови бюро Харківського обкому, лист секретаря Краснопільського райкому партії тощо. У них йшлося про план продовольчого постачання України на серпень 1932 р., надання продовольчої допомоги окремим районам області, напружене продовольче становище, необхідність прискорення вивантаження зерна з України на експорт, порядок постачання промисловими товарами районів і сіл, які виконують план хлібозаготівель. Крім того, подавалися заяви колгоспників про вихід з колгоспів⁷⁸. Проте редколегія збірника не визнала штучного характеру Голодомору.

Друга збірка *“33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал”*⁷⁹ була створена за ініціативи письменника В.Маняка і його дружини Л.Коваленко та згідно з постановою Спілки письменників України. Упорядники стверджували, що Голодомор - це геноцид (цілеспрямоване знищення) українського народу. Вони довели важливість такого виду джерела, як розповідь свідків трагедії. Тому великий обсяг книги займають свідчення очевидців Голодомору, у тому числі уродженців і жителів Сумщини⁸⁰.

Третя збірка *“Колективізація і голод на Україні 1929-1933”* була створена зусиллями науковців Інституту історії АН України⁸¹. Вона базувалася на документах і матеріалах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва (нині - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Серед комплексу документів, що стосувалися Сумщини, можна виділити такі групи:

документи республіканських органів влади та управління: інформаційні бюлетені, зведення, обіжники, відомості, повідомлення Наркомзему УСРР, доповідні записки працівників і повідомлення інструкторів Укрколгоспцентру (про примусову колективізацію і розкуркулення, історію створення артільей, опір селян примусовій колективізації, її хід, облік та оплату праці у колгоспах, вороже ставлення селян до колгоспного майна, теракти, саботаж та агітацію проти колективізації, незадовільний хід сільськогосподарської кампанії, загибель худоби, організацію громадського харчування для голодуючих колгоспників);

документи місцевих партійних і державних органів (акт обстеження господарства розкуркуленого селянина, про примусове вилучення в селян зерна для посівфонду);

повідомлення сількорів (про свавілля місцевих керівників), *позаштатних інспекторів районних комітетів контролю* (про виключення з колгоспу і розкуркулення, виправдання незаконних дій), *газет* (про репресивні заходи щодо селян);

листи, заяви, скарги громадян (надмірний штраф за недопостачу хліба державі, розкуркулення і виселення з хати за невиконання хлібозаготівлі, виключення з колгоспу

і розкуркулення, примусова конфіскація худоби в середняків і бідняків, масовий голод, занепад колгоспів і загроза смерті)⁸².

У четвертій збірці “*Чорна книга України*”⁸³ є окремих розділ “*Національна катастрофа України*”, присвячений Голодомору 1932-1933 рр. Він містить документи вищих республіканських партійних і державних органів, листи до вищих органів влади, свідчення очевидців трагедії, зокрема жителя Сум І.Лукашенка⁸⁴.

П’ята збірка “*Злочин*”⁸⁵, упорядником якої є П.Кардаш, становить собою збірник статей про злочини комуністичного режиму взагалі й організацію в Україні Голодомору зокрема, свідчень очевидців трагедії, у тому числі на Сумщині⁸⁶.

Кілька років тому було започатковано випуск багатотомного видання свідчень очевидців Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, упорядником якого є відомий науковець Ю.Мицик⁸⁷. За другим виданням вийшло поки що 4 томи. Збірка має сталу структуру, один із розділів якої є публікацією свідчень очевидців Голодомору по кожній області України, у тому числі і Сумській⁸⁸.

Кілька нових документів з історії Голодомору та методів його застосування містить збірка документів “*Український хліб на експорт: 1932-1933*” за редакцією В.Сергійчука⁸⁹. Матеріали по Сумщині стосуються заборони торгівлі картоплею у районах, які не виконали планів її контрактації, поширення в регіоні голоду.

Нарешті, у 2007 р. побачила світ книга “*Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: документи і матеріали*” обсягом понад 1100 сторінок⁹⁰. Упорядником збірника є відомий дослідник Р.Піріг. Частина документів, що стосується Сумщини, дублюється із збірником “*Колективізація і голод на Україні 1929-1933*”. Тому виділимо лише ті матеріали, які вперше вводяться до наукового обігу. Книга містить документи вищих органів влади та управлінь СРСР, УСРР, місцевих партійних і радянських органів, зарубіжних дипломатичних установ, політичних і громадських організацій, матеріали закордонної преси, щоденники, листи, заяви, скарги громадян. Серед комплексу документів, що стосуються Сумщини, можна виділити такі групи документів:

документи вищих партійних і державних органів СРСР (про безумовне виконання плану хлібозаготівель);

документи республіканських партійних і державних органів: Політбюро ЦК КП(б)У, ЦК КП(б)У (про надання допомоги окремим районам Харківської області, факти голоду в областях республіки, план продовольчого постачання України на серпень 1933 р., переселення в степові райони), РНК УСРР (про надання фінансової та продовольчої допомоги колгоспам, які потерпіли від неврожаю 1931 р.), ДПУ (про масові виїзди селян з України, продовольче становище у Харківській області), Робітничо-селянської міліції (про морально-політичний розклад особового складу в умовах поганого продовольчого постачання), Наркомзему (про хід підготовки до осінньої сівби в одноосібному секторі), Укрколгоспцентру (про виконання планів хлібозаготівель);

документи місцевих партійних і державних органів (про надзвичайно напружене продовольче становище в окремих районах Харківської області, припинення завезення товарів у села, які не виконали планів хлібозаготівель, незадоволення населення методами проведення хлібозаготівель, хід виконання річного плану хлібозаготівель у Чернігівській та Харківській областях);

листи, заяви, скарги громадян (про вихід селян з колгоспів);

документи зарубіжних дипломатичних установ (доповідна записка консула Італії в Харкові до МЗС Італії)⁹¹.

У 2007 р. побачила світ, а наступного року була перевидана книга “*Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД*”⁹². Вона

складається з двох блоків. Перший містить документи органів Державного політичного управління, які здійснювали репресивну політику на селі, у тому числі на Сумщині: записка ДПУ УСРР про стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності; супровідні листи голови ДПУ УСРР С.Реденса 1-му секретарю ЦК КП(б)У С.Косіюру про ставлення партійців і комсомольців на селі до хлібозаготівель та про боротьбу з *“саботажем хлібозаготівель”* у колгоспах; оперативний бюлетень ДПУ УСРР щодо боротьби із *“сільською контрреволюцією”*, чернетка звіту ДПУ УСРР про хід репресивних операцій на селі, лист начальника Харківського обласного відділу ДПУ УСРР З.Канцельсона до голови ДПУ УСРР В.Балицького про поширення голоду.

З-поміж документів другого блоку - *“Очевидці про Голодомор”*, що стосуються Сумщини, виділимо уривки із щоденника уродженки Охтирки, вчительки Олександри Радченко та фрагмент поеми студента Лебединського педагогічного технікуму Григорія Бурика *“Домовина”*⁹³.

Регіональні збірники документів, в яких представлені матеріали з Сумської області. Перший невеликий за обсягом (61 сторінка) збірник про Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині з'явився у 2002 р.⁹⁴ і містив тематичний перелік документів про жахливу трагедію, список фондів та друкованих джерел, які містять інформацію про Голодомор. Другий збірник *“Голодомор 1932-1933 років на Сумщині”* побачив світ у 2006 р. і складався з передмови, вступної статті, 156 документів і 53 спогадів про Голодомор, 106 ілюстративних матеріалів та науково-довідкового апарату (коментарі, тематичний перелік 402 документів, список фондів і друкованих джерел, що містять інформацію про трагедію, перелік офіційних документів про вшанування пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій, перелік документів, вміщених у збірнику, іменний та географічний покажчики, скорочення)⁹⁵. Упорядником обох збірників виступила співробітниця Державного архіву Сумської області Л.Покидченко. У книзі вміщено документи як союзного (постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР), всеукраїнського (постанови Політбюро ЦК КП(б)У, резолюції пленуму ЦК КП(б)У, постанови РНК УСРР), так і обласного рівня, спогади очевидців демографічної катастрофи з усіх районів нинішньої Сумської області. Документи і матеріали збірника свідчать про доведення селянства до Голодомору, людоїдства, констатують штучність голоду.

У науково-документальному виданні *“Реабілітовані історією. Сумська область”* є матеріали, що свідчать про репресивну політику партії на селі. У розділі *“Мовою документів”* подано документи про *“перекручення”* лінії партії на селі, незаконні арешти селян, розкуркулення, заворушення селян під час колективізації⁹⁶.

Заслуговує на увагу дослідників згадана вище книга Б.Ткаченка *“Під чорним тавром”*, яка містить як архівні документи, списки розкуркулених і репресованих селян Лебединського району, так і спогади очевидців голоду, фотоматеріали, більшість яких зібрав сам автор⁹⁷. Усі документи супроводжуються коментарями автора. Відзначаючи ґрунтовність книги, слід зазначити, що наведення посилань на документи набагато підвищило б їх джерелознавчу цінність та інформативність. У книзі стверджується, що Голодомор 1932-1933 рр. був штучним і спрямованим проти українського селянства.

У 2003 р. був виданий збірник-брошура про Голодомор у кількох селах Сумського району (Васюківщина, Вербове, Мар'ївка, Миколаївка, Рогізне, Северинівка, Стеценкове), які нині належать до Северинівської сільради⁹⁸. Упорядником, автором вступної статті, післямови і додатків є Г.Іванущенко. Збірка містить архівні матеріали і спогади очевидців трагедії. Головною метою штучного Голодомору, на думку упорядника, була ліквідація одноосібного селянського господарства як соціально-економічної основи українського націоналізму.

2008 р. побачила світ збірка матеріалів “Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців” (Кн.1)⁹⁹, яка містить спогади про Голодомор 166 очевидців з 18 районів області, додаток, в якому подано хроніку подій 1932-1933 рр., іменний покажчик, фотокартки очевидців та карти області і районів із зазначенням кількості жертв Голодомору. Матеріали зібрані місцевою учнівською та студентською молоддю і впорядковані кандидатом філологічних наук, доцентом С.П’ятаченком.

Майже усі ці збірники документів місцевого рівня поєднують архівні матеріали зі спогадами-свідченнями наших земляків, які пережили Голодомор. Наукове значення їх полягає в оприлюдненні комплексу неопублікованих раніше документів, які є цінним джерелом при дослідженні соціальної і національної трагедії українського народу.

Публікації документів у фахових наукових виданнях. За браком збірників документів наприкінці 1980-х - на початку 1990-х років на сторінках наукових журналів публікувалися документи і матеріали з історії Голодомору та подій, пов’язаних з цією трагедією. У 1989 р. в “Українському історичному журналі” були вміщені документи про голод 1931-1933 рр. в Україні¹⁰⁰. Окремі з них стосувалися голоду на Охтирщині¹⁰¹. 1992 р. у журналі були опубліковані документи про розкуркулення¹⁰², у тому числі у Великописарівському, Конотопському, Недригайлівському та Сумському районах¹⁰³. У 1990-1991 рр. Л.Коваленко на сторінках журналу “Людина і світ” оприлюднила декілька десятків свідчень-спогадів очевидців трагедії¹⁰⁴, у тому числі уродженців Сумщини¹⁰⁵. Такі публікації заповнювали прогалини, що існували при дослідженні Голодомору в той період, спонукали науковців до збору такого виду інформації про геноцид.

Публікації документальних матеріалів у пресі. По мірі зростання уваги науковців до проблеми Голодомору в Україні, видання всеукраїнських і місцевих збірників документів та матеріалів, публікації документів про трагедію у фахових часописах місцева преса починає оприлюднювати для широкого загалу документи і матеріали центральних і місцевих архівів. Так, офіційні документи й архівні матеріали публікували місцеві газети “Красное знамя” (Велика Писарівка, 1991)¹⁰⁶, “Прапор перемоги” (Охтирка, 1993)¹⁰⁷, “Вперед” (Суми, 1993, 2002)¹⁰⁸, “Сумщина” (Суми, 1993, 2002)¹⁰⁹, “Перемога” (Краснопілля, 1993)¹¹⁰, “Життя Лебединщини” (Лебедин, 1993)¹¹¹, “Вісті Роменищини” (Ромни, 2003)¹¹², “Голос Посулля” (Недригайлів, 2007)¹¹³. Щодо публікацій свідчень очевидців трагедії, то їх кількість сягає більше 100.

Нарешті, окрему групу джерел з історії Голодомору та пов’язаних з цим соціально-економічних і політичних акцій держави складає тогочасна радянська й емігрантська преса. На сторінках місцевих газет подавалася поточна інформація про хід розкуркулення, колективізації, хлібозаготівель, “чорні дошки”, продовольчу допомогу дитячим установам тощо. Зарубіжна преса містила на своїх сторінках передруки з радянських газет, які прямо чи опосередковано свідчили про продовольчі проблеми на селі 1932-1933 рр.

Отже, джерельна база досліджуваної проблеми широка, різноманітна, достатня, достовірна і репрезентативна. Тема Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині відображена у всеукраїнських і регіональних збірниках документів, документальних публікаціях у наукових фахових виданнях та пресі. Проте і сьогодні залишається актуальним питання виявлення, систематизації і введення до наукового обігу архівних матеріалів, видання збірників документів і матеріалів центральних та місцевих архівів про демографічну, соціальну і національну трагедію українського народу.

* * *

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні не є локальним й обмеженим у часі трагічним епізодом радянського періоду історії України. Його слід розглядати в широкому контексті подій 1917 - середини 1950-х років, коли партія більшовиків намагалася втілити у життя комуністичну доктрину. І надзвичайні, репресивні, терористичні заходи щодо окремих соціальних груп і національностей слугували засобом досягнення цієї мети. Більшовики розглядали селян як силу, потенційно ворожу комуністичній доктрині, оскільки вони виступають за приватну власність, тоді як комуністична доктрина в принципі заперечує її. Тобто селянин - природний ворог комунізму і комуні, де земля, реманент, худоба є спільними.

Перша спроба побудови нового ладу у формі “воєнного комунізму” у 1918-1920 рр. завершилася економічною розрухою, протистоянням міста і села. Застосування продовольчої розкладки, коли радянська влада безсистемно, надмірно, примусово і безкоштовно вилучала хліб у селян, призвело до масових селянських заворушень в Україні наприкінці 1920 - на початку 1921 рр. Незважаючи на скорочення товарності селянських господарств, радянський уряд продовжував експропріацію продовольства у селян. Тому, коли 1921 р. сталася посуха на півдні України, радянське керівництво не дуже піклувалося про них. Уряд більше турбувався про постачання хліба містам і в Росію. А в 1922 р., коли в Україні лютував голод, радянське керівництво започаткувало експорт хліба, більшість якого було вивезено з України. Саме політика “воєнного комунізму” була головною причиною голоду 1921-1923 рр. За допомогою голоду, а не каральних експедицій, і були ліквідовані селянські заворушення. Тогочасна хлібозаготівельна політика уряду мала у своїй основі терористичний характер. Терор голодом, система заручництва і концентраційних таборів стали інструментами політики тоталітарної держави¹¹⁴. Голод 1921-1923 рр. став “генеральною репетицією” Голодомору 1932-1933 рр.

Терор як ефективний засіб використовувався більшовиками щодо українського націоналізму, конкурентних партій, церкви і духовенства та у період непу¹¹⁵. Запровадження нової економічної політики не означало відмови від ідеї комунізму, а лише від прискореного шляху її реалізації. Дозволивши селянам-власникам створювати кооперативи, партія просто відклала масову колективізацію на невизначений термін.

Проте поворот у бік колективізації визначився у 1925 р. на жовтневому пленумі ЦК РКП(б), коли партія поставила вимогу всебічно допомагати розбудові колгоспів незаможних селян і середняків. Кількість їх почала зростати. Так, з 1.01.1925 р. по 1.01.1926 р. чисельність комун у Глухівському окрузі збільшилася з 3 до 4, сільгоспартілей - з 16 до 26¹¹⁶, з 1.10.1926 р. по 1.10.1927 р. зменшилося число комун з 4 до 3, але збільшилося число сільгоспартілей з 23 до 53 і з'явилося 10 товариств спільного обробітку землі (ТСОЗи). Проте переважна більшість незаможних селян, не кажучи вже про селян-власників, не хотіла ламати свій уклад життя. У 1927 р. колективними стали 0,5% усіх господарств в окрузі, а в 1928 р. - 1,08%¹¹⁷.

У 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було проголошено курс на індустріалізацію. Кошти для її здійснення партія вирішила взяти на селі шляхом його колективізації. Форсовані темпи індустріалізації передбачали і швидке усупільнення селянських господарств. Керівництво партії свідомо пішло на згортання нової економічної політики і відмовилося від курсу на економічну рівновагу.

З метою накопичення необхідних для індустріалізації коштів держава, з одного боку, знижувала рівень заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, оскільки

була монополістом у цій справі, з іншого боку, завищувала ціни на промислову продукцію, яку споживали селяни. За допомогою так званих “ножиць цін” держава забирала до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку. Використовувалося і посилене оподаткування селян-власників, що також давало відчутний приплив коштів до казни.

На XV з'їзді партії, що відбувся у 1927 р., було проголошено курс на колективізацію селянських господарств. Невдовзі радянський режим відновив насильницькі хлібозаготівлі, конфісковуючи всі “надлишки” хліба, запровадив примусові позики і фонди “самообкладання”. Для “викачування” зерна в українські села було направлено близько 10 тисяч партійних працівників (уповноважених). Відмова від економічних методів управління і перехід до силових під час хлібозаготівельної кампанії 1927-1928 рр., тиск на селян призвели до її провалу і продовольчої кризи у містах. Селяни не хотіли здавати хліб державі. У хлібозаготівельній кризі Й.Сталін звинуватив не всіх селян, а лише “куркулів”. Під загрозою перетворення непокірних на “куркулів” (ворогів радянської влади) селян примушували здавати хліб за не вигідними для них цінами.

У 1928 р. в Україні і на Північному Кавказі внаслідок насильницької хлібозаготівлі у поєднанні з холодною зимою, коли вимерзла половина озимини, і засушливим літом стався великий недорід. Незважаючи на відчутне скорочення запасів хліба, держава посилила хлібозаготівлі, які здійснювалися силовими методами. У деяких регіонах України почався голод¹¹⁸.

Сталін мав власний рецепт подолання хлібозаготівельної кризи. Він наполягав на заміні принципу закупівлі принципом продрозкладки, тобто перетворення надзвичайних заходів у систему. У червні 1929 р. було введено планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Тих, хто ухилився від поставок зерна за визначеними сільськими сходами розмірами, сільрадам дозволялося штрафувати у межах 5-кратного розміру вартості хліба, що підлягав здачі. Так, у листі до ВУЦВКа від 13 серпня 1929 р. середняк-одноосібник с.Зеленківка (нині - Недригайлівського р-ну) А.Щекола писав: *“Маючи б їдців та б,5 дес. землі згідно з зобов'язанням, підписаним мною в сільраді, повинен вивезти з нового врожаю всю недопоставлену раніше кількість хліба. Крім того, треба заплатити сільгосподаток та самообкладання і прогудувати сім'ю в той час, як озимина пропала. Такий тягар як 500 крб. штрафу цілком руйнує моє середняцьке господарство і не дає мені змоги хліборобствувати надалі нормально без злиднів”*¹¹⁹.

У разі несплати штрафу майно боржників продавалося з торгів. За груповий опір розкладці передбачалися конфіскація майна і депортація засуджених за межі республіки. Адміністративний тиск на селян дав спочатку бажаний для більшовиків результат хлібоздачі, проте він призвів до деградації сільського господарства. Винними в опорі хлібозаготівлі знову визнали куркулів. Вихід із цієї ситуації більшовики вбачали у суцільній колективізації села. На листопадовому 1929 р. Пленумі ЦК ВКП(б) Сталін висловився за здійснення її протягом року.

Поворот в аграрній політиці держави, реанімація продрозкладки сприяли створенню напруженої атмосфери в селі, яка з часом ставала вибуховою. Опір селян нововведенням в аграрному секторі набував пасивних та активних форм. З розгортанням репресій все частіше траплялися випадки фізичної протидії вивезенню хліба, побиття активістів. Наприкінці травня 1929 р. комуністи с.Кам'яного Лебединського району так характеризували становище в селі: *“кулацко-вражд[ебным] элементом на протяжении весны с.г. срывались несколько раз сходы по*

хлебозаготовке и беднота не стала в противоречие, 19/V на сходе по вопросу хлебозаготовки и выполнению плана из присутствовавших 400 душ “за” голосовал только один человек, бедняк-активист, и то на него были выкрики “ну сам и выполняй план хлебозаготовки”. У тому ж документі наголошувалося на підвищенні “враждебной активности со стороны кулацко-зажиточного элемента в связи с землеустройством, коллективизацией и хлебозаготовкой, появлением угрожаемых трех анонимок по адресу сельского активиста бедняка Пред[седателя] КНС СОГАЙДАЧА и появлением угрожающей анонимки по адресу секретаря с/с ЛАПОНОГОВА, у местного актива имеется боязнь и деморализующее состояние в работе”¹²⁰. Траплялися випадки підпалів будинків місцевих активістів¹²¹.

У 1930 р. розгортається примусова колективізація селянських господарств. Однією із складових цієї політики стала ліквідація господарств заможних селян, а основним методом “соціалістичного будівництва” - ідеологія класової боротьби. Механізм хлібозаготівель знову був використаний для розколу села. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка села підлягала економічному винищенню і депортації. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. “Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” селяни, до яких застосовувалися репресії, поділялися на три категорії: 1) “контрреволюційний актив”, що підлягав негайній ліквідації шляхом ув’язнення у концтаборах або розстрілу; 2) заможні селяни, яких треба було депортувати у віддалені райони СРСР; 3) власники менш заможних міцних господарств, яких пропонувалося переселити у межах району на нові земельні ділянки поза колгоспними ланами. За першою категорією планувалося репресувати 60 тис. осіб (по Україні 15 тис.), за другою - 150 тис. осіб (по Україні 30-35 тис.)¹²².

Кампанію ліквідації куркульських господарств планували здійснити з лютого по травень 1930 р. На виконання секретного рішення ЦК ВКП(б) на початку лютого того року при окрвиконкомах та сільських радах створювалися спеціальні комісії з ліквідації куркулів. Вони розробляли конкретні плани “наступу на куркуля” і доводили їх до сільського активу. Про це свідчить протокол засідання трійки з підготовки до розкуркулення у Глухівському окрузі від 12 лютого 1930 р. У ньому, зокрема зазначалося, що тимчасово розкуркулені господарства переселяються із своїх будинків до хат бідняків і батраків, які вступили до колгоспів, у сільські бані. Якщо було вирішено залишити у розкуркуленого яку-небудь худобу, то вона повинна була бути гіршою, “в общем кулацкий хороший конь идет в коллектив, а ему дается худшего качества”. Визначалося доцільним використовувати виселених “на более тяжелых и менее оплачиваемых работах, т.е. на тех работах, куда в обычном порядке трудно подыскать рабочих. Для этого необходимо Отделу Труда связаться с тройками, руководящими хозяйственной деятельностью расселенных. Причем 40% их заработка должны передаваться в культурный фонд местных колхозов”¹²³.

По Роменському округу передбачалося виселити 200 родин загальною кількістю 1000 осіб, Конотопському - відповідно 239 і 1195, Сумському - 341 і 1705¹²⁴. Фактично розкуркулили більше. Станом на 12 березня 1930 р. по Сумському округу було виселено 973 родини розкуркулених загальною кількістю 4914 осіб¹²⁵. У травні того ж року по цьому округу постановами райвиконкому було затверджено до виселення 875 господарств, окрвиконкому - 441 господарство¹²⁶. Станом на 9 листопада 1930 р. в самому лише Улянівському районі (нині - в межах Білопільського району) було розкуркулено 209 господарств загальною кількістю 1439 членів сімей, у тому числі

без висилки за межі України 173 господарства і 1252 особи, а з висилкою відповідно 36 господарств і 187 осіб¹²⁷.

Отже, місцеві органи влади перебирали на себе право "*боротьби з куркулем*", застосовуючи при цьому адміністративні (примусове виселення за межі місць проживання) і надзвичайні (конфіскація майна) заходи. Вони готували інструкції про порядок виселення, розробляли календарний план, визначали маршрути відправлення виселених. У цій справі органи влади тісно співпрацювали з органами ДПУ, які вже займалися конвоюванням, охороною і транспортуванням "*розкуркулених*" у віддалені райони країни. На початку березня 1930 р. начальник Конотопського окрвідділу ДПУ повідомляв, що, згідно з планом, на території округу було заарештовано 377 осіб, які підлягали висланню. Улітку того ж року кількість заарештованих зросла до 520. Для їх депортації були виділені вагони. За явно неповними даними з нашого краю за межі України було вислано понад 4 тис. осіб, а розкуркулено понад 9 тис. господарств. Найбільше розкуркулених було у Буринському, Конотопському, Лебединському та Роменському районах¹²⁸. Співробітники ДПУ брали безпосередню участь у депортації, "*ліквідації куркуля як класу*" та "*зачистках*" сільської місцевості від "*куркуля*".

Це створювало атмосферу залякування, в якій тільки і можливо було, на думку більшовиків, провести суцільну колективізацію. "*Верхівку*" села визначали не лише за економічною ознакою, але й політичною. До "*куркулів*" зараховували тих селян, які використовували найману працю у минулому, перебували у петлюрівських чи білогвардійських військах, антирадянських партизанських загонах. Так штучно розпалювалася соціальна напруга.

Якщо ж незаможні селяни не погоджувалися виконувати нав'язану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації, тоді їх могли оголосити "*підкуркульниками*", що тягло за собою розкуркулення¹²⁹. В інформаційному бюлетені Наркомзему УСРР про факти примусової колективізації та розкуркулення селян (лютий 1930 р.) зазначалося, що в окремих селах ухвалювалися рішення про оголошення "*бідноти, яка пасивно ставиться до колективізації*", "*підкуркульниками*"¹³⁰. Так, у с. Успенка Конотопського округу почали розкуркулювати адміністративним шляхом навіть тих селян, які сплачували податок на суму 7-16 крб., у с. Корюківка того ж округу "*до глитаїв віднесли чимало середняків*"¹³¹.

З метою запобігти селянським виступам під час виселення куркулів використовувалися військові частини. Такі випадки зафіксовані у Глухівському, Конотопському і Роменському округах¹³². При масових селянських заворушеннях та нестачі військ ОДПУ планувалося використати частини Робітничо-Селянської Червоної Армії для операцій на селі. Згідно з директивою Особливого відділу Українського військового округу та оперативними наказами ДПУ УСРР, датованими початком 1930 р., для ліквідації "*куркульських*" повстань планувалося використати полкові школи, які прикріплювалися до одного з окружних відділів ДПУ, зокрема, зведений кавалерійський загін - до Глухівського відділу, 7-й стрілецький полк (м. Конотоп) - до Конотопського, 21-й стрілецький полк (м. Ромни) - до Роменського, 69-й стрілецький полк (м. Чугуїв) - до Сумського¹³³. До такого роду операцій залучалися органи ДПУ.

Політика більшовиків викликала опір селян. Навесні 1930 р. селянські заворушення набувають масового характеру. Селяни знищують колгоспні будівлі, забирають своє майно і худобу. Протягом 1930 р. в Україні відбулося понад 4 тис. виступів за участю більше 1,2 млн селян¹³⁴, з лютого по березень того ж року на

території Сумського округу - 49 виступів, а в межах Конотопського округу - 3 селянські збройні виступи¹³⁵. У 1930-1931 рр. опір селян набув різних форм. Найбільш поширеними були виступи з вимогами повернути колективізоване майно, землю, реманент, припинити колективізацію чи звільнити заарештованих односельців. Так, 3-4 березня 1930 р. у Краснопіллі було заарештовано кілька чоловік, на що гурт селян відповів походом до міліції з вигуками "звільнити заарештованих". Виникли сутички. На допомогу селянам прийшли жителі сусідніх сіл. Розпочався мітинг, в якому взяли участь до 5 тис. чоловік. На вимогу звільнити заарештованих міліція відповіла пострілами. Декількох чоловік було вбито і поранено, а демонстрація розігнана¹³⁶. Ініціаторами й активними учасниками різних виступів часто були жінки. Подібні заворушення називалися "волинками" або "бабськими бунтами". У листопаді 1931 р. така "волинка" на чолі із селянками-середнячками Уляною Петіною та Параскою Пахомовою відбулася на території Крамчанської сільради Великописарівського району¹³⁷.

Під час колективізації і розкуркулення порушувалися законність, принципи добровільності при вступі до колективних господарств. Так, у повідомленні Конотопського окружного відділу ДПУ окружному комітету партії від 2 березня 1930 р. зазначалося, що "в целях форсирования записи в СОЗ самих членов сельсовета, пленумом сельсовета было принято постановление: в 24 часа вступить тем, кто еще не вступил в СОЗ, в противном случае вывести таких членов из состава сельсовета. В настоящее время 9 членов сельсовета исключены из такового, занесены на "чёрную доску", объявлены под бойкотом и вынесено постановление о привлечении их к ответственности. "Чёрная доска" исключенных была помещена у сельсовета и служит почвой для агитации кулачества среди селян о применении принудительных мер к записи в СОЗ, в чем обрабатываются особенно крестьянки и исключенные из сельсовета. Все исключенные - бедняки и середняки"¹³⁸. За повідомленням групи ЦКК КП(б)У і НК РСІ, навесні 1930 р. у м.Вороніж Шосткинського району дії місцевих комуністів призвели до розкладу колгоспу. Селяни почали забирати коней. "Секретарі партійного та комсомольського активу замість проведення масової роботи серед бідняків і середняцтва почали арештовувати селян, вживали побої"¹³⁹.

Щоб знизити ступінь напруження на селі, викликаного примусовою колективізацією та розкуркуленням, Й.Сталін пішов на певний відступ, опублікувавши у березні 1930 р. у газеті "Правда" лист "Запаморочення від успіхів". Генсек оголошував колективізацію справою добровільною, а надмірне адміністрування на селі - перекрученнями лінії партії. Розпочався відчутний відтік селян з колгоспів. У повідомленні інструкторів Укрколгоспцентру зазначалося, що наприкінці березня у деяких районах Роменського округу колективізація охоплювала 66% селянських господарств, тоді як у травні - лише 22%¹⁴⁰. Проте після завершення весняної кампанії репресії відновилися.

На грудневому (1930 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) було поставлено завдання колективізувати не менше 80% селянських господарств у степових районах і не менше 50% - у лісостепових. Тепер пріоритетним завданням стало загнати середняка в артіль, а не комуну. Тиск на селян здійснювався як у формі примусу до розкуркулення, так і податкового обкладання. Для селян-одноосібників податковий тиск зростав, а для колгоспників застосовувалися податкові пільги. Розрив у розмірах сплати податків колгоспниками й одноосібниками постійно збільшувався, і в 1932 р. податок вже перевищував суму доходу одноосібного господарства. Це змушувало селян вступати до колгоспів. Тих, хто цього не хотів, оголошували "куркулями".

Розпочалася нова хвиля розкуркулення, яка законодавчо була підкріплена резолюцією *“Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва”* XII Всеукраїнського з’їзду рад у березні 1931 р., в якій наголошувалося на рішучій ліквідації куркульства як класу. Селяни різко виступали проти політики розкуркулення й колективізації. Інші групи населення також висловлювалися проти такої політики. Так, на нараді учителів, скликаній у березні 1931 р. у с.Олешня Охтирського району з метою залучення їх до колективізації, думки присутніх були такими: *“Гасло ліквідації куркуля як класу протирічить принципам гуманізму”*, *“Раніш куркулеві надавали землю і допомагали розвиватись, а тепер чомусь радвлада наступає на куркуля”*, *“Селянин не дурак, а тому треба йому сказати правду, а не брехню про дійсну політику колективізації”*, *“Радвлада спочатку натискувала на куркуля, а потім вона перейшла в наступ на середняка, черга дійде і до бідняка і останньому нічого не залишиться, як вступити до колгоспу”*¹⁴¹.

Підготовча робота до адміністративного виселення куркулів розпочалася на місцях ще у січні 1931 р. У листі Улянівського райвиконкому до сільських рад зазначалося, що *“Улянівський район являється районом суцільної колективізації, який має 68,6% колективізованого населення, для закріплення й іншого переведення суцільної колективізації в нашому районі на базі ліквідації куркуля як класу, та з метою рішучого підриву впливу куркулів на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства, умовного знищення всяких намагань контрреволюційного протистояння куркулів до проводимих Рад[янською] Владою та колгоспами міроприємств в цьому весно, до початку весняного сіву по нашому району буде проведена робота по розселенню куркулів на спеціально відведені адмін[істративні] участки”*¹⁴².

За повідомленнями ОДПУ, у червні того ж року з України в Уральську область було вивезено 4853 сім’ї загальною кількістю 18279 осіб. Планувалося ще вивезти 25 тис. сімей чисельністю близько 100 тис. осіб. Протягом 1930 р. з УСРР було виселено 31593 сім’ї, 1931 р. - 32127 сімей¹⁴³.

До жовтня 1931 р. у Степовій зоні України було колективізовано 87% господарств, Лівобережному Лісостепу - 70%, Правобережному Лісостепу - 65%¹⁴⁴. Певна відмінність існувала і в регіонах. Так, якщо на 10 квітня 1931 р. на Лівобережжі було усупільнено 63,5% селянських господарств, то по Сумському району - 83,5%, Недригайлівському - 45,5%, Великописарівському - 36,2%. Значно менші показники усупільнення мало Полісся - усього 29,1%. Лідером тут був Буринський район - 51,1%¹⁴⁵. У жовтні 1931 р. суцільна колективізація в Україні переважно була завершена. До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70% селянських господарств з охопленням більше 80% посівних площ¹⁴⁶. На травень 1932 р. у південно-східній частині Сумщини (16 районів Харківської області) існувало 5614 колгоспів, у тому числі 269 комун, 5143 артїлі і 102 ТСОЗи, було усупільнено 71,1% селянських господарств від їх загальної кількості і 75,5% орної землі¹⁴⁷. Останній показник був більшим за кількість усупільнених господарств тому, що конфісковані у куркулів землі передавалися колгоспам. Артільна форма колгоспів була поступкою селянству. З одного боку, були усупільнені земля, реманент, худоба, з іншого - селянам залишили присадибні ділянки.

Тепер колгоспи ставали панівною виробничою силою на селі, яка повинна була задовольнити попит на сільськогосподарську продукцію. Проте через знищення найбільш продуктивної частини селянства, розорення селянських господарств, нееквівалентний обмін між містом і селом, незвичайну для селян систему організації

колгоспів, їх одержавлення, директивні методи управління колгоспами вони цю функцію так і не виконали. Падіння урожайності, зменшення поголів'я худоби, зниження продуктивності праці, непомірні хлібозаготівлі призвели до кризової ситуації і, врешті-решт, - до початку голоду.

Криза колгоспного ладу виявилася, по-перше, у тому, що держава зуміла загнати селян у колгоспи, але не спромоглася налагодити системне колгоспне життя. Селянин, який не отримував від держави належної компенсації за роботу на колгоспних ланах, не був зацікавлений ефективно працювати у колективному господарстві. Про це свідчить спецдонесення Глухівського райвідділу ДПУ місцевому райкому партії. Колишній голова колгоспу, житель с.Есмань І.Бобок говорив колгоспникам: *“Подумать, что из себя представляет колхоз, если тут одна мысль и желание к работе, все это потому, что колхозы организуются не на добровольных началах, а отсюда и все в колхозах гниет, потому что каждый знает, что работает не на себя”*. Жителі с.Тулиголове висловилися за те, що *“на будущий год сеять не будем, потому что весь хлеб забрали, да и кругом обман, в начале хлебозаготовок первый план говорили, что принимаем добровольно, после того еще несколько планов и все добровольно, дошло до того, что уже есть нечего, к тому же забирают пеньку, производят обыски, все крестьянам не доверяют, вот поэтому лучше бросить и уйти на производство [в місто - В.В.]”*¹⁴⁸. Тому свої зусилля селяни зосереджували на присадибних ділянках.

По-друге, криза полягала в безладді адміністративного управління через неодноразові зміни адміністративно-територіального устрою. До 1930 р. існувала триступенева структура управління (центр-округ-район), потім скасували округи і всю територію України поділили на Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. У 1932 р. були створені області.

По-третє, існувала проблема у формуванні керівного складу колгоспного села. Сільгоспартілі очолювали робітники, службовці, які не дуже розумілися на сільськогосподарському виробництві. У 1929 р. в СРСР на село було відправлено 25 тис. робітників, здатних очолити колгоспи. Наступного року організували новий набір на постійну роботу у колгоспах. У березні 1930 р. роменська газета *“Радянське життя”* повідомляла, що для участі у підготовці до весняної посівної кампанії та проведенні суцільної колективізації з робітників м.Ромни організовано 20 бригад у складі 45 осіб, а для постійної роботи у колгоспах виділено 25 осіб. З Луганщини до Роменського округу на постійну роботу у колгоспах направлено 40 чоловік, а для посівної кампанії - 7 робітничих бригад у складі 35 осіб¹⁴⁹. У березні того ж року ця газета сповіщала, що до Ромен прибуло 60 робітників з Дніпропетровщини для розбудови колгоспного ладу¹⁵⁰. До управлінських функцій долучалися сільські партійні і комсомольські осередки, комітети незаможних селян, які досить часто застосовували адміністративний примус при здійсненні колективізації. Так, у квітні 1931 р. у с.Яблучне Охтирського (нині - Великописарівського) району секретар комсомольського осередку погрожував репресіями небажаючим вступати до колгоспу, а сільрада ухвалила постанову: *“Всім членам сільради на протязі трьох днів вступити до колгоспу, а тих, хто не вступить, вважати за куркульських прихильників”*¹⁵¹.

По-четверте, великі надії партія покладала на механізацію праці колгоспників через створення машинно-тракторних станцій (МТС) і товариств. Так, перша станція у Тростянецькому районі виникла у березні 1930 р. Її матеріальна база складалася з 18

тракторів, 16 плугів, 1 культиватора, 1 машини та 74 коней. Вона обслуговувала 31 населений пункт та обробляла площу в 16141 га. Півненківська МТС у 1932 р. мала 36 тракторів, проте жодної машини, комбайну і пристроїв до тракторів¹⁵². Незважаючи на закупівлю тракторів за кордоном та виробництво їх на Харківському тракторному заводі, МТС на початку 30-х років не в змозі були допомогти колгоспам у налагодженні колективного господарства, у тому числі через брак і низький фаховий рівень механізаторів та неякісну техніку вітчизняного виробництва.

По-п'яте, не існувало ефективної системи обліку та оплати праці. У травні 1930 р. інструктори Укрколгоспцентру повідомляли, що в артілі *“Великий розцвіт”* на Глухівщині *“облік виконаної роботи ведеться “на око”. Є члени, що працюють 15-18 годин на добу, є й такі, що працюють лише 7-8, а записується всім однаково - 10 год”*¹⁵³. У березні 1931 р. було визнано трудовдень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи в колгоспі. Проте існувала завищена норма трудоднів, зрівнялівка, а головне - велика кількість колгоспів узагалі нічого не видавала за трудодні. У листі голови правління Лебединської райколгоспспілки до колгоспів району від 2 січня 1932 р. удруге терміново нагадувалося: *“Під особисту відповідальність голів колгоспів ПРОПОНУЄМО не переводити остаточного розподілу зерно-хлібофуражу до повного виконання планів здачі державі (хлібозаготовки) по культурах. Після виконання планів здачі по культурам негайно переведіть розподіл по трудоднях та фондах і надішліть до РКС на ЗАТВЕРДЖЕННЯ. Без затвердження розподілу наслідків господарювання РКС остаточну видачу ЗАБОРОНЯЄМО”*¹⁵⁴.

Нарешті, Й.Сталін вимагав дотримуватися принципу, за яким колгосп повинен розраховуватися з державою, а потім вже розподілити між колгоспниками залишки виробленої на трудодні продукції. Але оскільки держава виставляла завищені плани хлібозаготівель, то дефіцит хліба на селі був викликаний цими державними заготівлями.

Отже, передумовами Голодомору були політика партії на селі, яка передбачала ліквідацію індивідуального сектору і перетворення селян на сільськогосподарських робітників, примусова колективізація селянських господарств, розкуркулення, надзвичайні хлібозаготівельні кампанії, що, врешті-решт, призвело до руйнації сільськогосподарського виробництва.

* * *

Стратегічною метою партії більшовиків у селянському питанні було усупільнення селянських господарств. Із запровадженням колгоспного ладу одночасно вирішувалися такі питання, як знищення соціальної бази *“українського сепаратизму”*, ліквідація приватного сектору, утвердження державної форми організації сільськогосподарського виробництва, створення умов для централізованого хлібопостачання промисловості, армії, міліції, здійснення експорту хліба. А тактичним завданням стали хлібозаготівлі. Подібно до голоду 1921-1923 рр. радянська держава і на початку 30-х років застосовувала терористичні методи хлібозаготівель з метою, по-перше, мобілізації хлібних ресурсів, по-друге, терору голодом без розрахунку одержання хліба.

Хлібозаготівельні плани держави на початку 1930-х років були дуже високими. До того ж, їх часто корегували у бік збільшення. У 1931 р. хлібозаготівельний план для УСРР спочатку встановили у розмірі 440 млн пудів, у вересні того ж року збільшили до 490 млн пудів, потім знову змінили. Подібне відбувалося і на районному рівні. У січні 1932 р. початковий план заготівель зернових культур для 7 районів колишнього

Конотопського округу складав 48900 пудів, а за наполяганнями Наркомату постачання він підвищився до 50550 пудів¹⁵⁵. У Середино-Будському районі план хлібозаготівель 1932 р. змінювався тричі - у серпні, вересні і жовтні¹⁵⁶.

Архівні документи рясніють повідомленнями районного і місцевого партійно-господарського активу про нереальність планів хлібозаготівель. Про це, зокрема, свідчать рішення президії Малобубнівської сільради¹⁵⁷. У зведенні ДПУ УСРР про настрої і протидію партійців і комсомольців під час хлібозаготівель від 20 листопада 1932 р. зазначалося, що виступи про нереальність плану хлібозаготівель лунали на партійних зборах у с.Грициківка Сумського району, с.Великий Бобрік Краснопільського району, с.Липове Великобубнівського району, с.Старикове Глухівського району, с.Хоружівка Недригайлівського району, м.Ромни¹⁵⁸. А сільрада с.Шаповалівка і сільський схід с.Бочечки Конотопського району відмовилися взагалі приймати план¹⁵⁹.

Хлібозаготівлі були надмірними. Якщо у другій половині 1920-х років у селянському господарстві дві третини валового збору зерна йшло на власне споживання, а третина - на ринок, то у 1932 р. питома вага вилученого у селян хліба сягала 52,3% валового збору. Вже 1931 р. селян поставили у дуже скрутне становище - вони вимушені були взимку недодавати худобі, навесні - недосівати, аби зберегти життя своїм родинам. Наступного року в одноосібному та колгоспному секторах ця диспропорція ще більше порушувала норми хлібофуражного балансу¹⁶⁰. При потрібних для харчування і фуражу 11-12 млн т у 1931-1932 рр. для селян України було залишено 8 млн т, а 1932-1933 рр. - 2,8 млн т. Це неминуче вело до голодної катастрофи¹⁶¹.

Політика, що проводилася на селі 1932-1933 рр., нагадувала політику *“воєнного комунізму”*. Різниця полягала лише у тому, що у 1918-1920 рр. продрозкладка стягувалася з індивідуальних господарств, а на початку 1930-х років - з колгоспів. Проте в останніх селяни не хотіли працювати безкоштовно, а відсутність матеріальної зацікавленості призводила до величезних втрат продукції. У спецзведенні Глухівського райвідділу ДПУ від 9 лютого 1932 р. повідомлялося про те, що селяни не зацікавлені працювати у колгоспі. Незаможний селянин с.Чорториги І.Смоловик говорив односельцям: *“дурак тот, хто вступає в колхоз, потому [что] разницы все равно нет, налоги, хлебозаготовку, пеньку всю отдай и также и у колхозников производят обыски, что обнаруживают - все забирают, а для колхозников также никаких товаров не дают”*¹⁶².

Через нестачу хліба, голод, що вже ширився Україною взимку і навесні 1932 р., селяни почали виходити з колгоспів. На позачерговому засіданні бюро Буринського райкому партії від 12 червня 1932 р. повідомлялося, що у с.Попівська Слобода подано 17 заяв про вихід з колгоспу, с.Чернеча Слобода - 30, с.Успенка - 12, с.Олександрівка - 20, с.Михайлівка - 20, м.Буринь - 25 заяв¹⁶³. Значна частина селян, які їх подали, виробили необхідну кількість трудоднів, проте хліба не отримали, деякі почали забирати робочу худобу. Подібна ситуація спостерігалася і в інших районах. У доповідній записці оргмасового відділу Укрколгоспцентру від 12 вересня 1932 р. зазначалося, що масовий вихід селян з колгоспів припадає на весняну сівбу та початок збирання врожаю, тобто з квітня по серпень. На Глухівський район припадає 371 заява, Охтирський - 722. По 8 районах Харківської області серед тих, хто подав заяви про вихід з колгоспів, бідняків було 1739, середняків - 1207, куркульсько-заможних господарств - 473¹⁶⁴. Аргументація виходу селян з колгоспів була типовою. Наприклад, колгоспники с.Семереньки Тростянецького району писали: *“Вступаючи в колгосп,*

*усуспільнили землю, все майно, посівматеріал, обробляючи її своїми силами. Зараз колгосп не розраховується, трудоднів не сплачує, пайок не видає, колгоспники обірвані, голодують*¹⁶⁵.

Продовольча криза 1931 - початку 1932 рр. змусила радянський уряд вдатися до певних дій. У травні 1932 р. РНК УСРР ухвалила рішення про надання фінансової та продовольчої допомоги колгоспам, які потерпіли від неврожаю попереднього року. 44 районам республіки, у тому числі Миропільському, була виділена кредитна допомога розміром 2 млн крб.¹⁶⁶ Проте ситуація погіршувалася. У червні того ж року Харківський обком партії повідомляв ЦК КП(б)У про вкрай складну продовольчу ситуацію (голод) в окремих районах області. У багатьох колгоспах 6 районів відсутній не тільки хліб, а й інші продукти харчування, люди споживають квіти акації, комиш, осоку, стебла соняшнику, макуху, внаслідок голоду фіксують хвороби і смерть. Випадки смерті від голоду траплялися і в інших районах - Краснопільському (7), Миропільському (9), Сумському (9), Недригайлівському (5), Липоводолинському (5), Роменському (6)¹⁶⁷.

При здійсненні хлібозаготівель, як і під час попередніх кампаній, частими були зловживання і *“перекручення”* з боку місцевого партійно-господарського активу. У заяві секретаря осередку ЛКСМУ с.Кашпури Роменського району Приходька і голови сільради Прокопенка до Політбюро ЦК КП(б)У від 10 травня 1932 р. йшлося про те, що під час хлібозаготівельної кампанії 1931 р. тим селянам, які повністю виконали хлібні зобов'язання, доводили ще один або навіть три плани. Декого із селян, які виконали план хлібозаготівель, заарештували і посадили у холодне приміщення на 3-5 днів. Під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р. заступник голови райвиконкому Юрченко наказав (до початку кампанії) вилучити у селян хліб, який вони отримали з колгоспу, і здати його у рахунок хлібозаготівлі, у тому числі й посівматеріал. Голова сільради Путівець накладав на селян штрафи по 150-200 крб., а за їх несплату забирав майно і навіть виганяв з хати. Саме завдяки таким заходам, як стверджували заявники, по сільраді була виконана посівна кампанія¹⁶⁸.

Доходило до того, що справу конфіскації майна у куркулів передавали сільрадам. У листі голови Великобубнівського райвиконкому Андрієнка і народного судді того ж району Білоцерковця до голів сільрад та уповноважених райвиконкому від 21 лютого 1932 р. зазначалося, що у *“зв'язку з тим, що план заготівлі хліба виконується слабо, судова репресія не дає належного факту лише тому, що судовий виконавець не в змозі вчасно привести до виконання вироків нарсуду, райвиконком та нарсуд пропонує головам сільрад та уповноваженим РВК під особисту відповідальність проробити наступне: По вироків, в яких зазначено конфіскацію всього майна та штрафи на користь держави, майно негайно описати та передати на охорону відповідним установам та організаціям села. Куркулів виселити з господарств і майно передати на схорон відповідальним особам, які б забезпечили конфіскацію та справлення штрафів на користь держави”*¹⁶⁹.

Селяни не могли себе почувати господарями у колгоспі, тому що вироблена ними продукція не ставала власністю колективу. Але для того, щоб вижити, селяни починали приховувати, *“розбазарювати”* або красти продукцію, вироблену ними ж у громадському господарстві.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову *“Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”*, відому в народі як *“закон про п'ять колосків”*. Відповідно до неї так зване розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом чи позбавленням

волі не менш як на 10 років. Навіть за декілька зрізаних колосків на ще недавно власному полі голодуючих нещадно карали. Через рік (9 липня 1933 р.) Роменський райвиконком прийняв постанову “Про боротьбу з крадіжками та нищенням засівів на колгоспних полях”. У період із 15 по 20 липня 1933 р. за крадіжки колосків на колгоспних полях Роменського району засуджено 15 чоловік. Строки позбавлення волі - від 2 до 8 років. А жительку с.Василівка Ф.Олефір Чернігівський обласний суд за зрізання колосків запроторив до Сибіру на 10 років¹⁷⁰. Цей закон наочно демонстрував рамки “соціалістичної законності” у період масового терору.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. йшли важче, ніж у попередні роки. Станом на 5 серпня з 23270 колгоспів в Україні тільки 1403 виконали річний план¹⁷¹. Не краще становище було і в одноосібному секторі. У вересні 1932 р. Путивльський райком партії повідомляв вищі органи про те, що хід хлібозаготівельної кампанії і виконання плану, незважаючи на його скорочення (на 38,2%), є абсолютно незадовільним. У цілому по району річний план виконано на 7,1%, у тому числі колгоспами - на 9,8%, бідняцько-середняцькими одноосібними господарствами - 6,2%, “твердоздатчиками” - 6,8%¹⁷². Подібна ситуація склалася й у Конотопському районі. Низькі темпи (менше 30%) виконання плану хлібозаготівель мали села Шпотівка, Фесівка, Соснівка, Бондарі, Кузьки, Новомутин, Шевченкове, Любимове, Мельня, Озаричі, Бочечки, Хижки, а по одноосібному сектору відставали (план виконання менше 12%) села Бочечки, Козацьке, Малий Самбір, Підлипне, Попівка, Соснівка, Фесівка, Хижки, Шаповалівка, Юрівка¹⁷³.

Державні запаси хліба та інших продуктів харчування швидко танули. Зменшилася норма видачі продуктів у місті, де ще раніше була запроваджена карткова система. Скоротився експорт хліба, що у великих обсягах здійснювався з 1929 р., незважаючи на світову кризу перевиробництва, а це, у свою чергу, призвело до кількакратного збільшення зовнішньоторговельного балансу порівняно з попередніми роками. На західних ринках з’явилися чорні біржі радянських векселів. Така ситуація призвела до різкого зростання антирадянських настроїв у місті (на селі вони вже були із запровадженням продрозкладки 1929 р.). Суттєво збільшилася порівняно з 1931 р. кількість селянських виступів. У 1932 р. в Україні відбулося 933 виступи або 56,6% виступів по країні¹⁷⁴. Незадовільним станом забезпечення продовольством були занепокоєні робітники і службовці м.Конотоп¹⁷⁵. Навіть представники правоохоронних органів, на які спиралася радянська влада при здійсненні терору, мали продовольчі проблеми. У вересні 1932 р. у Конотопському районі співробітники міліції отримували по картках тільки хліб, та й той за нормою 300 грамів на співробітника і 100 грамів на утриманця. По Україні були зафіксовані випадки жебракування дітей міліціонерів¹⁷⁶.

Виправити ситуацію Й.Сталін вирішив знову за рахунок села. Наприкінці жовтня 1932 р. в основні хлібовиробні регіони СРСР були направлені **надзвичайні хлібозаготівельні комісії**. В.Молотов очолив комісію в Україні, Л.Каганович - на Північному Кавказі, П.Постишев - у Поволжжі.

Хоча план (явно нереальний) хлібозаготівель по республіці був зменшений на 70 млн пудів, проте його вимагалось виконувати негайно. Зрив заготівель пояснювався не відсутністю хліба, а небажанням боротьби за нього. Тобто головним винуватцем у саботажі хліба фактично ставав місцевий партійний і державний апарат. Згідно з постановою РНК УСРР “Про заходи до посилення хлібозаготівель” від 20 листопада 1932 р. висувалася вимога повністю виконати план до 1 січня 1933 р. Заборонялося витрачання натуральних фондів у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Колгоспи-боржники, що видавали аванси хлібом у рахунок трудовнів понад

встановлені норми (не більше 15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно повернути хліб, що йшов у рахунок виконання плану хлібоздачі. Райвиконкоми зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспників, одноосібників, робітників радгоспів хліба, розкраденого у колгоспах і радгоспах під час збирання, молотьби і транспортування¹⁷⁷. Отже, держава санкціонувала проведення масових обшуків із негайною конфіскацією всіх наявних запасів зернових.

Місцева влада не забарилася з виконанням цієї постанови. З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. в УСРР було вилучено 104,7 млн пудів хліба, в тому числі у колгоспах - 73,2 млн пудів, радгоспах - 17,6 млн пудів, одноосібників - 13,8 млн пудів. Усього з урожаю 1932 р. держава вилучила близько 261 млн пудів, тоді як заготівля з урожаю 1931 р., що тривала до 1 лютого 1932 р., дала 440 млн пудів¹⁷⁸.

Наслідки застосування цієї постанови на рівні окремих районів були такими. Якщо в Середино-Будському районі план хлібозаготівель на 6 листопада 1932 р. був виконаний лише на 54,8%, то на 14 лютого 1933 р. - на 106%. До боржників застосовувалися репресивні заходи. За неповними даними Середино-Будського райкому партії, у 1932 р. репресії були застосовані проти 516 осіб заможного і середнього селянства, у тому числі виведено зі складу сільрад 89 чоловік, з них заарештовано - 5, віддано під суд - 94, винесено постанов про вислання - 11, тих, у кого конфісковано майно, - 160, оштрафовано - 134, тих, чиє майно розпродано, - 23. Крім того, до судової та партійної відповідальності були притягнуті і представники партійно-господарського активу. 6 осіб було виключено з партії, з них 2 засуджено, 7 особам винесена догана, у тому числі 4 - сувора догана з попередженням, 2 чоловіки звільнено з посади секретаря партійного осередку, 6 голів сільрад знято з роботи і віддано під суд¹⁷⁹. У Буринському районі на 1 січня 1933 р. за невиконання хлібозаготівель було позбавлено волі на різні терміни ув'язнення 91 особу¹⁸⁰. Усього по Україні у справах хлібозаготівель у 1930 р. було заарештовано 33,4 тис. осіб, 1931 р. - 51,9 тис., 1932 р. - 74,8 тис., 1933 р. - 124,5 тис., 1934 р. - 30,3 тис. чоловік. Найбільше арештів припадало на час роботи надзвичайної хлібозаготівельної комісії на чолі з В.Молотовим. У листопаді 1932 р. було заарештовано 14230 чоловік, у грудні 1932 р. - першій декаді 1933 р. - 15690 чоловік¹⁸¹. Інструментом виконання хлібозаготівельних планів був тотальний державний терор, який призвів, врешті-решт, до вилучення всіх продовольчих запасів.

Для виконання планів заготівлі хліба, як і в попередні кампанії, використовувалися так звані *“буксирні бригади”*. На початку 1933 р. рішенням Охтирського райкому партії було створено декілька десятків таких бригад загальною кількістю 300 чоловік з числа колгоспників, які вчасно виконали план хлібозаготівель¹⁸². Ці бригади здійснювали обшуки, реквізиції хліба і продуктів харчування у *“злісних нездатчиків”*, вилучення майна засуджених до розстрілу за невиконання планів хлібоздачі¹⁸³. 30 грудня 1932 р. рішенням Михайлівської сільради була створена буксирна бригада на чолі з В.Сивоконем з метою наступного дня повністю *“виконати план хлібозаготівлі по одноосібному сектору і куркульській верхівці села. У злісних незадаців хліба державі по твердим завданням відібрати всю землю з садибами і передати в колгоспи”*¹⁸⁴. Такі бригади під час вилучення продовольства складали (а іноді і не складали) відповідні акти. Так, 4 січня за доносом бригадою 4-го кутка Ярмолинської сільради Роменського району було складено акт обстеження і вилучення у селянина М.Цупки таких продуктів харчування: проса - 1 пуд 18 фунтів, гречки - 6 пудів 6 фунтів, гороху - 1 пуд 18 фунтів, гречаного борошна - 2 пуди 13 фунтів, картоплі

- 121 кг¹⁸⁵. Буксирні бригади діяли спільно з уповноваженими райкому партії, комсомольським та учнівським активом, транспортними бригадами з вивезення хліба безпосередньо з-під молотарок. Під час *“операцій”* буксирні бригади вдавалися до *“барахольства”* - забирали сало, масло, гроші, інше добро, іноді чинили самосуд. А уповноважений райкому партії Єлисеєв застрелив селянина с.Хухра Охтирського району Давиденка, який ухилився від здачі хліба¹⁸⁶. У Липоводолинському районі виявлені численні випадки протиправних дій з боку *“бригад”*. У Липовій Долині така бригада конфіскувала 15 кг меду, але не внесла його до акту вилучення, у с.Подільки кандидат у члени партії Клименко самочинно штрафував людей, а гроші витрачав на горілку, голова Сватківської сільради запропонував колгоспам виконати план м'ясозаготівлі протягом доби, погрожуючи арештом¹⁸⁷ тощо.

Щодо *“нерадивих”* селян запроваджувалися і нові методи впливу. До сіл, які не виконували планів хлібозаготівель, застосовувалися так звані *“товарні”* репресії, коли селам обмежували постачання промислових і споживчих товарів. 14 листопада 1932 р. Харківський обком партії прийняв постанову про припинення завезення товарів у села, які не виконують план хлібозаготівель, запропонувавши *“обллегпрому, областним базам промисленности и межрайонным базам госторговли и кооперации приостановить отгрузку товаров по ноябрьскому плану на село, в том числе и по всяким целевым назначениям”* у 12 районах та попередити про це 45 районів, у тому числі Білопільський, Великописарівський, Краснопільський, Лебединський, Липоводолинський, Миропільський, Охтирський, Тростянецький, Улянівський¹⁸⁸. Того ж місяця оргбюро ЦК КП(б)У по Чернігівській області постановило запропонувати облспоживспілці вивезти дефіцитні промтовари з районів, що не виконують план хлібозаготівель (Великобубнівський, Буринський, Роменський) та перекинути їх у передові райони (Глухівський)¹⁸⁹.

Як і в попередні роки, до *“нездатчиків”* хліба застосовувалося вислання за межі України. Так, за постановою Харківського облвиконкому від 9 січня 1933 р. за *“активне, злісне протидіяння хлібозаготівлям, за організацію куркульського саботажу і зрив хлібозаготівель, за порушення закону пролетарської диктатури про охорону соціалістичної власності, за те, що проводили підривну роботу в час осінньої сівби”* вислати за межі України 400 господарств (родин), у тому числі з сіл: Боромля Тростянецького району - 40 господарств, Краснопілля - 30, Дернове Великописарівського району - 25 господарств¹⁹⁰.

Другим хлібом в українському селі вважалася картопля. Вона була основним продуктом харчування селян, особливо у поліських районах Сумщини. 1 грудня 1932 р. РНК УСРР прийняла дві постанови *“Про заборону торгівлі картоплею в районах, що злісно не виконують зобов'язань за контрактацією, та перевірку наявних фондів картоплі в колгоспах”* і *“Про заготівлю картоплі в колгоспах”*. У першій постанові зазначалося, що *“у зв'язку з тим, що в низці районів колгоспи, колгоспники та одноосібники не здають картоплі по контракції, чим злісно зривають пляни заготівель картоплі й водночас переводять продаж великої кількості картоплі на приватньому ринкові за спекулятивними цінами, Рада Народніх Комісарів постановила заборонити в нижченаведених районах будь-яку торгівлю картоплею до закінчення ними пляну здачі картоплі по централізованих заготівлях”*: Великобубнівський і Роменський райони Чернігівської області, що виконали план здачі картоплі відповідно на 16,0% і 14,2%, та Білопільський район Харківської області - на 25,8%¹⁹¹. Для 12 поліських і 4 лісостепових районів була заборонена будь-яка торгівля

картоплею. У жовтні 1932 р., коли завершився її збір, уряд встановив норми та загальні обсяги картоплі по областях. Завдання мали бути виконані на 85% до 1 січня 1933 р., решта - навесні. Так, у 1932 р. план поставки державі картоплі Середино-Будським районом складав 120930 центнерів, а в лютому 1933 р. був виконаний на 64%. Для “прориву” у цій справі на село було відправлено 30 бригад, призначено відповідальних із членів бюро райкому партії. За несвоєчасну здачу картоплі було віддано під суд 52 особи, оштрафовано 160 чоловік, стягнуто коштів на суму 33458 крб.¹⁹² На початку 1933 р. Буринський і Кролевецький райони Чернігівської області майже припинили продаж державі картоплі за контрактаційними зобов’язаннями. Тому держава заборонила будь-яку торгівлю картоплею у цих районах¹⁹³.

Подібною була ситуація і з м’ясозаготівлею. поголів’я коней і великої рогатої худоби за період 1928-1933 рр. зменшилося удвічі. Для збільшення обсягу заготівель м’яса РНК УСРР заборонив з 3 грудня 1932 р. торгівлю м’ясом і худобою, а також встановив обов’язкові норми здавання м’яса для окремих господарств одноосібників і колгоспників: від 45 до 20 кг живої ваги до двору. Це стосувалося і молока¹⁹⁴.

Другим способом змусити селян віддати державі хліб, який рятував їх від голодної смерті, були **натуральні штрафи** м’ясом та картоплею. До колгоспів, що допустили розкрадання колгоспного хліба і зривали виконання плану, застосовувався такий штраф шляхом додаткового завдання з м’ясозаготівель розміром 15-місячної норми здавання м’яса. При цьому накладання штрафу не звільняло колгосп від повного виконання плану заготівлі хліба. Отже, тепер боржник відповідав перед державою також і тією продукцією, яку він виростив на присадибній ділянці (м’ясо, картопля). Раніше штрафи за невиконання хлібозаготівель стягувалися у грошовій формі. Наприклад, у листопаді 1932 р. президією Процівської сільради Роменського району було прийнято рішення оштрафувати за невиконання хлібозаготівлі 9 осіб на суму 2100 крб., заготівлі картоплі - 14 осіб на суму 1750 крб., м’ясозаготівлі - 13 осіб на суму 1250 крб., сінозаготівлі - 4 чоловіки на суму 200 крб., соломозаготівлі - 6 осіб на суму 135 крб., заготівлі молока - 10 чоловік на суму 635 крб.¹⁹⁵ Згодом поряд з ними застосовувалися штрафи у натуральній формі. Того ж місяця в одному із сіл Конотопського району до 6 селян був застосований натуральний штраф¹⁹⁶. Наприкінці 1932 р. у с.Великі Вільми за непоставку селянином Савченком 11 центнерів (здав лише 5 ц) хліба сільрада клопотала перед міською радою про позбавлення його права користуватися землею, але міська рада замінила це натуральним штрафом - 44 кг м’яса¹⁹⁷. Відчули на собі натуральні штрафи і цілі колгоспи. У лютому 1933 р. до колгоспу “Вільний шлях” Біловодської сільради Роменського району був застосований такий штраф у розмірі 15-місячної норми здачі м’яса - 74 центнери, стягнутий, у першу чергу, із членів управи, окремих колгоспників та колгоспного майна¹⁹⁸. Застосування натуральних штрафів поглибило трагедію.

Якщо хлібозаготівельні кампанії з конфіскацією хліба були візитною карткою голоду, то “натуральні штрафи” стали візитною карткою Голодомору. Виявити вироблені у присадибному господарстві колгоспника або у господарстві одноосібника продовольчі запаси можна було переважно шляхом обшуку. Тому за активної участі партійців, комнезамівців, відряджених на хлібозаготівлі робітників з міст почалися подвірні обшуки з конфіскацією будь-яких запасів їжі - картоплі, сала, солінь, квасолі, цибулі, сухофруктів тощо. Забирали майже усе. Такі каральні акції - за “куркульський саботаж” - висвітлювалися у місцевій пресі. Державі потрібен був хліб, а не картопля чи соління. Вилучення всього виявленого у селянина продовольства стало доказом

того, що тоталітарна держава карала його за небажання майже безкоштовно і добросовісно працювати в артілі. Терор голодом, як і розкуркулення заможних селян, був одним із методів створення колгоспного ладу.

Ще одним *“винаходом”* держави для того, щоб примусити селянина віддати хліб, були так звані *“чорні дошки”*. На Сумщині це поняття з’явилося навесні 1930 р., коли під час колективізації 9 членів Великосамбірської сільради колишнього Жовтневого району за небажання вступати до колгоспу були виведені зі складу сільради, а їхні прізвища занесені на *“чорну дошку”*, що означало бойкот цих селян з боку колгоспників¹⁹⁹. Проте тоді така акція нагадувала швидше вплив морального характеру, ніж той, який вклав у поняття *“чорна дошка”* Л.Каганович. Сподвижник Сталіна розумів під цим таке: господарства, села, колгоспи, занесені на *“чорні дошки”*, оточуються збройними загонами, звідти вивозяться усі продовольчі та насінневі запаси, забороняється торгівля та ввезення будь-яких товарів. Фактично це означало смертний вирок тим, хто жив у цих селах, колгоспах, господарствах.

В Україні *“чорні дошки”* вводилися постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 18 листопада 1932 р. У листі ЦК КП(б)У Центральному Комітету ВКП(б) від 8 грудня 1932 р. С.Косіор повідомляв, що за постановою РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 6 грудня на *“чорну дошку”* занесено 6 великих сіл, а областями - 400 колгоспів²⁰⁰. Поступово рішеннями місцевих партійних організацій цей список збільшується. Наприкінці 1932 - на початку 1933 рр. вони існували майже у кожному районі. Наприклад, на *“чорні дошки”* були занесені с.Чернацьке Середино-Будського району, села Івот, Чуйківка, Шатрище, Прокопівка, Каліївка, Ображіївка Шосткинського району, 2 колгоспи Буринського району, 5 колгоспів Боромлянської сільради Тростянецького району, с.Герасимівка Роменського району, хутір Гарбарі Лебединського району²⁰¹ та інш. Про це повідомляли на своїх сторінках районні газети нашого краю - *“Зоря”* (Шостка), *“Колективіст Буринщини”* (Буринь), *“Колективіст-Ударник”* (Недригайлів), *“Комуна”* (Конотоп), *“Ленинський путь”* (Путівль), *“Радянське життя”* (Ромни) та інш. До колгоспів, які опинялися у такому становищі, застосовувалися різноманітні форми впливу, у тому числі і з боку філій Державного банку СРСР, коли припинялося будь-якого роду кредитування, проводилося стягування кредитів²⁰².

Голодомор 1932-1933 рр. був використаний радянською владою не лише як засіб упокорення українських селян, але і як спосіб поповнення державної скарбниці. У 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР була створена Всесоюзна контора (з 1931 р. об’єднання) по торгівлі з іноземцями. Невдовзі її відділення (контори) відкрилися у багатьох містах України, а в червні 1932 р. була створена Всеукраїнська контора торгзіну. Завданнями цих установ було обслуговування іноземних представництв, туристів, пароплавів і громадян, які прибували до СРСР або тимчасово проживали в країні. З весни 1931 р. двері торгзінів відчинили і для громадян СРСР, які мали золото, срібло, іноземні грошові перекази тощо. На систему торгзіну, як і на будь-яку державну установу, покладався план щодо вилучення у населення золота. Кількість осередків торгзіну постійно збільшувалася, оскільки через голод селяни масово здавали побутове золото в обмін на борошно. З 1 січня по 1 серпня 1933 р. кількість магазинів торгзіну у Харківській області збільшилася з 14 до 47, Чернігівській області - з 5 до 20. За 1933 р. обсяг надходжень від торгзіну досяг 24,9 млн крб.²⁰³ Колишній секретар контори Куянівського цукрозаводу Білопільського району Й.Ілляшенко згадував: *“были моменты, когда по целым дням не было в доме хлеба, обед и ужин брали из заводской столовой, но крайне низкого качества. На обед один*

борщ с сухим жомом или с лопухами. И если бы не некоторые сбережения Анаст[асии] Як[овлевны], на которые в Торгсине в Сумах и Белополье выменяли муку, пшеница, круп и т.д., то не знаю, что бы было. Многие ели бурьян, полову. От голода народ стал пухнуть и умирать. Таким образом не минула чаша сия и моей сестры Параскевы, которая к тому же была больна ногами и истощена организмом и работать была не в состоянии, умерла 13 апреля 1933 года. Похоронили на Засумском кладбище...”²⁰⁴. Про роботу цих установ згадував П.Гальченко: “У місті Ромни був магазин “Торгсін”. Це була ширма для комуністичної влади. Говорили, що тут ведеться торгівля з “іностраницями”. Під цією ширмою викачували в українців золото, за яке давали мізерну кількість борошна або крупи. Продавцями були у цих магазинах переважно чужинці. Черги були в магазині величезні. Люди стояли цілодобово. Деякі були вже пухлі від голоду і траплялися випадки, що в черзі вмирили”²⁰⁵. Держава, позбавивши селянина хліба, змусила купувати його за золото, валюту, дорогоцінне каміння.

Після запровадження у 1929-1930 рр. колгоспного ладу жити у селі стало дуже важко, молодь намагалася виїхати у міста та на новобудови, щоб влаштуватися на роботу. Але з 1932 р. люди втікали з села не для того, щоб працевлаштуватися, а щоб просто вижити. Це набирало масового характеру. Втечу селян влада пояснювала зовсім інакше. У секретному листі харківських обкому та облвиконкому до райкомів партії та райвиконкомів від 25 січня 1933 р. зазначалося, що почався масовий виїзд селян “за хлібом” за межі України. “Такие массовые выезды, без всякого сомнения, организуются врагами советской власти с целью агитации “через крестьян” в районах СССР против колхозов, против советской власти. В прошлом году партийные и советские органы прозевали этот контрреволюционный маневр врагов советской власти”²⁰⁶. За повідомленнями голови ОДПУ В.Балицького, наприкінці грудня 1932 р. - на початку січня 1933 р. з 19 районів Харківської області виїхало 20129 осіб, з них колгоспників - 7423, одноосібників - 12698, активу - 8 осіб. 24 січня 1933 р. на 10 великих залізничних станціях Харківської області, у тому числі Сумах та Охтирці, були проведені перевірки. Перевірка станції Суми, через яку здійснювався масовий виїзд селян, показала продаж 15 тис. квитків²⁰⁷. Навіть притягнення до кримінальної відповідальності і позбавлення волі давало селянам шанс вижити. У Краснополлі тоді щодня в судах розглядалися “хлібні” справи. Після одного судового засідання середняк Олексій Бесараб сказав: “Хай судять та везуть звідцілья. Так хоч з голоду не вмреш, а дома коли залишимось, все рівно помремо”²⁰⁸.

Щоб припинити неконтрольовану міграцію, налагодити облік селян, які, шукаючи порятунку від непосильних хлібозаготівель та Голодомору, виїжджали до міст та за межі республіки, 15 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення “Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів”. Згідно з ним, скасовувалися всі інші посвідчення, крім паспорта. Паспортна система запроваджувалася тільки у місті, сільські жителі паспортизації не підлягали. Таким чином селянин прикріплювався до землі, набуваючи стану державного кріпака. Майже одночасно з цим Україна була оточена з усіх боків загороджувальними загонами внутрішніх військ, щоб перешкодити голодуючим виїхати в інші республіки. 23 січня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У на виконання директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) дало вказівки відповідним органам припинити продаж квитків за межі України, докласти зусиль для припинення виїзду селян²⁰⁹. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницями. Працівники ДПУ перевіряли у поїздах багаж пасажирів і

конфісковували продовольство - останній порятунок селян, які везли його голодуючим сім'ям. Тих, хто встиг виїхати, заарештовували і повертали назад. Лише у січні та лютому 1933 р. було заарештовано 220 тис. селян, з яких силою повернули у села понад 180 тис. осіб, де їх чекала голодна смерть²¹⁰.

Хлібозаготівлі продовжувалися до весни 1933 р., поки у районах не залишилося будь-яких продовольчих і фуражних запасів. 15 березня 1933 р. 1-й секретар ЦК КП(б)У С.Косіор у листі до Й.Сталіна писав про підготовку республіки до весняної сівби, з якого випливала справжня причина Голодомору: *“Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах”*²¹¹. Йшлося про райони з великою смертністю, голод уже лютував по Україні. Смертність від голоду почалася з листопада 1932 р., коли В.Молотов очолив надзвичайну хлібозаготівельну комісію, а з весни 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоїдства та труподства. На 1 травня 1933 р. у Харківській області було зареєстровано (а скільки не зареєстровано?) 9 таких випадків, 1 квітня того ж року - 58, 1 травня - 132, 1 червня - 221 випадок²¹². 20 травня 1933 р. в Охтирському районі чоловік і його дружина запросили до себе блукаючу вулицями 8-річну дівчинку, *“затягнули їй на шиї мотузку і зашморгнули, а потім чоловік перерізав цій дівчинці шию, для того, щоб кров зійшла, після чого м'ясо варили і їли”*. У с.Тарасівка Великописарівського району зголодніла і напівбожевільна селянка у травні 1933 р. вбила для споживання трьох безпритульних дітей: хлопчика 3-х років і двох дівчаток 6-ти і 10-ти років²¹³. В інформації секретаря Улянівського райкому партії военкому Охтирського 68-го Червонопрапорного полку повідомлялося, що *“криме участившихся случаев смерти от недоедания, которые доходят до 10-15 человек на день в некоторых селах, есть случай людоедства (в с.Марковке)”*²¹⁴. Випадки людоїдства були зафіксовані в селах Битиця і Червоне Сумського району²¹⁵, м.Ромни²¹⁶.

В умовах терору голодом з боку держави селяни, керуючись інстинктом самозбереження, чинили опір хлібозаготівлям та шукали різноманітні способи порятунку від голодної смерті. Вони приховували хліб у так званих хлібних ямах, про що свідчать акти обшуку і вилучення продуктів харчування буксирними бригадами в селян-одноосібників та колгоспників²¹⁷.

Доведені до відчаю голодуючі не гребували не лише харчовими рештками, половою, бур'яном, а й м'ясом хворих тварин, кішок, собак, ховрашків, кротів. 16 лютого 1933 р. у с.Литовка Охтирського району померло 10 чоловік від вживання хліба з *“гнилої шелухи”*, у селах Олешня, Яблучне, Бакирівка спостерігався масовий забій худоби²¹⁸.

Традиційним способом виживання селян в умовах голоду було заробітчанство або відхідництво (робота на будівництві шляхів, у каменоломнях, на торфо- та лісорозробках). Проте пошуки порятунку у містах для більшості селян виявилися марними. Їх спіткала доля жебраків.

У пошуках будь-якої їжі голодуючі здійснювали напади на гуральні, зерносковища, продовольчі вантажі, картопляні гурти колгоспів. Так, у с.Чернеччина Сумського району спроби нападів на картопляні гурти систематично повторювалися з 26 квітня по 5 травня. А коли після збройної сутички з охороною селянам врешті-решт вдалося захопити кагати, то за одну годину вони розібрали 2 тис. пудів картоплі²¹⁹.

Частина селян вдавалася до викопування вночі висадки буряків та картоплі, а під час досягання хлібів зрізали колоски з ще незібраного поля. Коли їх ловили, вони намагалися наїстися вирваних насадків або зрізаних колосків тут же, у полі.

Селяни виступали за повернення усуспільнених корів. Уродженець с.Буринь В.Романенко згадував, що до початку зими 1933 р. селяни поїли все, що було в їхніх господарствах: птицю, кролів, свиней, телят, овець, кіз - усе, крім корів. Бо корова - то молоко, то спасіння²²⁰. Зневірившись у допомозі влади, селяни почали самостійно повертати собі худобу. Так, у квітні 1933 р. в Улянівському районі із 4,3 тис. усуспільнених корів селяни розібрали 100-150²²¹.

У відповідь на зростання майнових злочинів селяни почали утворювати загони самооборони. Випадки самосудів над голодними жебраками, одноосібниками, колгоспниками почали поширюватися навесні - улітку 1933 р. Так, з 20 травня по 20 червня того року було зареєстровано 111 самосудів в 99 селах 51 району України. Найбільша кількість самосудів у Чернігівській області припадала на Недригайлівський район²²². Самосуди супроводжувалися жорстокими знущаннями і нерідко закінчувалися вбивством або побиттям, від якого крадії через декілька днів помирали.

Узимку 1933 р. держава змушена була визнати величезні продовольчі проблеми в Україні. Про це свідчать звіти, інформаційні листи, директивні документи центральних республіканських і місцевих органів влади про продовольчу і матеріальну допомогу голодуючим, подолання голоду. У січні 1933 р. у листі Лебединського райвиконкому до голови Рябушанської сільради і голови колгоспу "Перемога" зазначалося, що "окремі випадки голодухи повинні бути ліквідовані на місцях негайно... Допомога повинна бути організована через взаємодопомогу колгоспників"²²³.

Навесні того ж року партія констатувала факти голоду у регіонах. У березні в Улянівському районі голодувало 342 господарства загальною кількістю 1670 осіб²²⁴. З метою ліквідації голоду та надання допомоги "крайне нуждаючимся окремим колгоспним сім'ям, трудящимся єдиноличникам, дітям і сім'ям ч[ервоно]армійців доручити фракції РВКу організувати спеціальну п'ятірку в складі т.т. ПОЛОВКА (під його головуванням): представників Червоного Хреста, Рай. Здоров-Охорони, Нач. ДПУ і РСС, аналогічні п'ятірки утворити і при с[ільських]/р[адах] з притягненням в них уповноважених РПК, секретарів п[артійних]/о[середків], а де таких немає - комсомольських осередків, вчителя або вчительниці, 1-2-х активістів колгоспників або колгоспниць"²²⁵. У селах Боромля, Жигайлівка, Бранцівка Тростянецького району голодувало по 100-150 господарств у кожному, в інших селах - по 15-20 господарств²²⁶. У селах Рубанка, Недригайлів, Курмани, Зеленківка та інших Недригайлівського району померло декілька чоловік від недоїдання²²⁷. На початку квітня 24 селам і сільрадам Липоводолинського району було надано продовольчу допомогу у 2800 пудів, у тому числі одноосібникам - 1300 і колгоспам - 1500 пудів²²⁸. Не забувало про себе при цьому і районне начальство. Наприкінці квітня у Глухові була організована їдальня для відповідальних працівників району²²⁹.

У травні 1933 р. Роменський райком партії, "виходячи з того, що ряд сел Роменського району: Хоминці, Глинськ, Андріяшівка, Перекопівка, Засулля, Процівка, Андріївка, Заруддя, Нова Гребля, Попівщина та ін., мають чималу кількість колгоспників та їх родин, пухлих від голоду, що загрожує зриву закінчення весняної посівкампанії та прополки буряків, президія РВК постановляє: утворити районний харчовий фонд для допомоги колгоспникам в кількості - 172 ц."²³⁰ Отже, виробничі потреби і виконання плану ставилися понад усе при вирішенні продовольчої проблеми. З метою забезпечення пропольовальної і збиральної кампаній у червні 24 колгоспам Середино-Будського району була надана продовольча позика у 984 пуди²³¹.

За повідомленнями Харківського обласного відділу ДПУ, у червні 1933 р. особливо ураженими голодом були 12 районів, у тому числі Миропільський²³². У

липні консул Італії у Харкові С. Граденіго повідомляв італійському МЗС, що *“від деяких лікарів я дістав підтвердження, що смертність у селах часто сягає 80 відсотків, але не [буває] нижче 50 відсотків. Найбільше уражені - Київська, Полтавська, Сумська області, про які можна говорити як про знелюднені”*²³³.

Такий катастрофічний стан села призвів до того, що не виконувалися чергові плани збору зерна. На 10 серпня 1933 р. колгоспами Недригайлівського району план хлібозаготівель був виконаний на 47,1%, одноосібниками - 7,8%, разом - 25,0%²³⁴. Нікому вже було і чинити опір. Якщо в 1932 р. у Середино-Будському районі було репресовано 516 *“злостных неседатчиков”* хліба, то в 1933 р. - 75²³⁵.

Найчисленнішою групою жертв Голодомору були діти. Вони становили понад 50% серед померлих від голоду в УСРР²³⁶. Дитячі заклади відчували голод уже навесні 1931 р., коли їх зняли з централізованого продовольчого постачання у 180 районах УСРР, які не виконали план хлібозаготівель. Жахливим випробуванням для дітей став 1932 рік, про що свідчать звернення керівників дитячих закладів до місцевих органів влади. У доповідній записці завідуючого Роменським дитбудинком до районного відділу народної освіти від 7 лютого 1932 р. зазначалося, що *“доручена мені дитяча установа на сьогоднішній день майже в катастрофічному стані відносно забезпечення харчовими продуктами. Ті занарядження, що мусили надійти ще в IV кварталі м[инулого] р[оку], не дивлячись на нагадування ЦРК, через якого дитустанова мала одержувати всі харчпродукти, до цього часу не одержані”*²³⁷. У червні того ж року інспектор дошкільного виховання Конотопського відділу освіти повідомив Київський обласний відділ освіти про те, що протягом травня-червня Конотопторг не поставив зовсім ніяких продуктів дитячим закладам району²³⁸. Інспектор Роменського відділу материнства і дитинства повідомляла вищі органи про те, що з березня спостерігався приплив до міського дитячого будинку *“підкидьків”*. Їх кількість за 5 місяців зросла удвічі²³⁹. У березні наступного року цей інспектор говорив про необхідність харчування в новоствореній їдальні понад 300 дітей. На той момент їдальня могла задовольнити потреби в їжі 160 дітей²⁴⁰. У квітні інспектор констатував наявність у Роменському дитячому будинку 120 дітей, хоча розрахований він був лише на 66 осіб²⁴¹. Занепокоєння станом харчування дітей висловлювали органи влади Лебединського району, зазначаючи при цьому необхідність забезпечення безперебійності і відповідних темпів весняної посівної і прополювальної кампанії²⁴².

Свідченням демографічної катастрофи була дитяча безпритульність. У постанові Охтирського райкому партії від 19 серпня 1933 р. зазначалося, що в період з 24 квітня по 19 серпня того року в м. Охтирка було підібрано 3197 дітей, з яких понад 30% - опухлі. Із загальної кількості дітей після санобробки і надання їжі були відправлені до батьків і родичів 1267 дітей, в інші райони - 353, втекли - 105, померло - 814 дітей (26%), залишилося у дитбудинках - 657 осіб²⁴³. Доказом великої катастрофи була тенденція до зменшення кількості учнів, які відвідували школу. За повідомленнями Липоводолинського райкому партії у селах Байрак, Підставки, Подільки, Синівка ступінь відвідування учнями занять у школах в 1 семестрі (чверті) 1932 р. складав 90-95%, 2 семестрі - 89-92%, наприкінці 3 - на початку 4 семестрів - 66,1%²⁴⁴. У цілому по Україні у вересні 1933 р. до школи пішло не більше 50% учнів²⁴⁵.

Смертність від Голодомору у південно-східній частині Сумської області в 1933 р. перевищувала смертність 1927 р. у 12-14 разів, у північно-західній, - відповідно, у 8-9 разів²⁴⁶. Узагальнених даних про кількість жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині поки що немає. Останнім часом до наукового обігу вводиться такий вид

джерел, як записи діагнозів про смерть у книгах Реєстрації актів цивільного стану (РАЦС), що раніше зберігалися у підрозділах Міністерства юстиції України, а нині передаються до обласних державних архівів. У них фіксуються різноманітні діагнози смерті, які прямо чи опосередковано вказують на голод як основну її причину, наприклад, “від голоду”, “голодування”, “недоїдання”, “схуднення”, “виснаження організму”, “астенія”, “на почве истощения”, “розлад травлення”, “безбілковий набряк” тощо. Так, книга РАЦС по с.Недригайлів за 1933 р. свідчить, що з 574 записів про смерть 188 (33 %) мають діагноз “від голоду”, 167 записів (30 %) - “виснаження” і 8 (1,4 %) - “недоїдання”, тобто 64,4% записів прямо засвідчують про знищення населення села шляхом приречення його на голодну смерть. У графі про національність померлих зазначено “українець”, а за родом занять - “хлібороб” (окрім двох осіб). За книгами РАЦС можна визначити динаміку смертності в окремих населених пунктах краю. Так, у м.Суми у 1930 р. померло 863 особи, 1931 р. - 1018, 1932 р. - 1314, 1933 р. - 3908 осіб²⁴⁷.

Про трагедію в Україні, незважаючи на репресії з боку влади, складали пісні і думи кобзарі та лірники. Серед них - відомі народні митці із Сумщини Єгор Мовчан та Євген Адамцевич²⁴⁸. Архівні документи свідчать і про творчість інших народних співців. Так, у секретному листі заступника начальника політичного сектору МТС Чернігівського обласного земельного управління зазначалося, що протягом 1933 р. на Сумщині “слепой бродячий гармонист, переходя из села в село, привлекает внимание гармонией и собирает слушателей, а потом занимается гаданием и рассказами антисоветских и контрреволюционных анекдотов на самые злободневные темы жизни страны и политики партии. Гадание же очень ловко и умело направлено на совершенно открытую и наглую агитацию против текущих хозяйственных и политических кампаний”²⁴⁹.

Політика розмивання українського етносу здійснювалася не лише шляхом депортації, виселення, розкуркулення та організації Голодомору, але й переселенням у 1931 р. у південні регіони УСРР “класових ворогів” із Середньої Азії, у другій половині 1933 р. - південні та східні області республіки 20 тис. господарств із Білорусії і Російської Федерації. З Горьківської області до Одеської було відправлено 2120 господарств у 35 ешелонах, з Іванівської до Донецької відповідно 3527 і 44, Білорусії до Одеської області - 4630 і 61, Центрально-Чорноземної області до Харківської - 4800 і 80, Західної (Смоленщина) області до Дніпропетровської - 6679 господарств у 109 ешелонах. План переселення колгоспників в Україну був виконаний наприкінці 1933 р. на 104,7%²⁵⁰. Ці заходи влади були спрямовані на розмивання та ліквідацію традиційної структури українського етносу шляхом вкраплення інших етнічних груп до української національної маси. Ця мета досягалася і завдяки використанню терору голодом. Отже, і перша, і друга політика більшовицького режиму були взаємопов’язані і здійснювалися комплексно.

Паралельно із всесоюзною переселенською кампанією відбувалася і внутрішньоукраїнська. 11 вересня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про доприселення в степові райони”, згідно з якою у IV кварталі 1933 р. передбачалося переселити у Дніпропетровську, Донецьку, Одеську та Харківську області 22 тис. родин. Зокрема, доприселення Дніпропетровської області здійснювалося із Вінницької і Чернігівської областей, у тому числі з Кролевецького (400 сімей) і Путивльського (200 сімей) районів²⁵¹.

Упродовж 1934 р. українські селяни вимирали від різних хвороб, набутих під час Голодомору 1932-1933 рр.

Водночас з терором проти українських селян радянська влада здійснювала заходи проти української інтелектуальної еліти. Недаремно Голодомор збігся у часі із

згортанням політики українізації, нищенням національної інтелігенції. Наприкінці 1920 - на початку 1930-х років відбулися процеси по сфабрикованих справах “Спілки визволення України”, “Спілки української молоді”, “Українського національного центру”, в яких серед засуджених були й уродженці Сумщини М.Василенко, П.Капельгородський, О.Калиник, В.Пархоменко, Г.Хмелівський (звинувачений у перекрученні політики українізації) та інші. У 1930 р. співробітники ДПУ викрили “Всеукраїнську контрреволюційну організацію ветеринарів і бактеріологів”, осередок якої нібито був і на Сумщині²⁵².

Протягом кінця 1920 - початку 1930-х років насильницькі заходи застосовувалися проти церкви, віруючих і релігійних громад. Під час Голодомору держава посилила тиск на церкву і духовенство. Непоодинокими були випадки, коли духовних осіб зобов’язували брати участь у заготівлі хліба, м’яса, меду, сплачувати нові види податків, наприклад, “на культурні потреби”. Місцеві органи влади посилили вимоги щодо сплати страхових внесків, податків і платежів, накладених на релігійні громади за оренду культових будівель, наприклад, у селах Пушкарне, Осоївка, Мала Чернеччина. Духовенство звинувачували у протидії колективізації і розкуркуленню. Розгорталася широка кампанія із закриття церков. Нерідко це робилося під приводом необхідності їх використання для зберігання хліба. На заготівельні пункти перетворилися храми Українського екзархату РПЦ й Української Синодальної (обновленської) церкви. Як в Україні взагалі, так і в нашому краї зокрема втілювалася загальнодержавна лінія влади на побудову “безрелігійного суспільства”. Антицерковні акції цілком вписувалися в загальну картину колективізації українського села, руйнації приватного сектору на селі як соціально-економічної основи українства, нищення української інтелігенції як інтелектуальної основи українства²⁵³.

В умовах становлення тоталітарної держави комуністичного типу основну функцію здійснення терору та репресій виконували Народний комісаріат внутрішніх справ і Державне політичне управління, органи юстиції і прокуратури, які протягом 1920 - початку 1930-х років зазнали суттєвих змін функціонально і структурно²⁵⁴. Функціонування системи НКВС і ДПУ у роки колективізації, розкуркулення, хлібозаготівель та голоду було підпорядковано лінії партії на побудову основ соціалізму, реконструкцію соціально-економічних відносин. Саме ці два карально-репресивні органи виконували безпосередні вказівки Сталіна і партії щодо здійснення масових репресій. Про це свідчать різноманітні документи ДПУ УСРР. Місцеві відділи ДПУ безпосередньо займалися організацією “боротьби” з селянським рухом опору, українськими “контрреволюційними групами” в Сумському і Шосткинському районах, викривали саботаж хлібозаготівлі в Охтирському районі²⁵⁵, виявляли внутрішньоколгоспні антирадянські угруповання та “елементи”²⁵⁶, доповідали вищим органам про масове знищення і продаж худоби у Глухівському районі²⁵⁷, викривлення класової лінії партії у колишньому Жовтневому (частина Конотопського) районі²⁵⁸, негативне ставлення селян до колективізації та хлібозаготівлі на Глухівщині²⁵⁹ і Конотопщині²⁶⁰, “боротьбу” зі спекуляцією хлібом²⁶¹, входили до складу груп з організації допомоги голодуючим²⁶².

Безпосередніми організаторами Голодомору в Україні були Генеральний (перший) секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, Голова Ради народних комісарів (уряду) Влас Чубар, 2-й секретар ЦК КП(б)У і секретар Харківського обкому партії (з січня 1933 р.) Павло Постишев, заступник голови ОДПУ СРСР, уповноважений ОДПУ в Україні, голова ДПУ УСРР (з лютого 1933 р.) Всеволод Балицький, секретар

ЦК КП(б)У і секретар Дніпропетровського обкому партії Мендель Хатаєвич. Протягом 1928-1933 рр. “боротьбу” із селянськими виступами на Сумщині (частина тодішніх Чернігівської і Харківської областей) здійснювали співробітники ДПУ-НКВС Р.Айзенберг, Д.Белашенко, Й.Блат, Б.Борін, Г.Буланов, С.Вольський (Міллер), В.Двінянінов, Демидов, Т.Грозний, В.Калина, З.Канцельсон, К.Карлсон, Клаусен, Я.Краукліс, Ф.Лещенко, П.Мулявко, О.Пандорін, А.Поліщук, С.Самовський, Я.Серєда, А.Симхович, Я.Синицин, В.Смишников, М.Тимофєєв, А.Чмельов та інші.²⁶³

Наркомат юстиції, у складі якого одночасно перебували судові органи і прокуратура, замість того, щоб здійснювати нагляд за дотриманням законності і правопорядку, фактично став на шлях ігнорування конституційних прав і свобод громадян та прикриття беззаконня. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 11 листопада 1932 р. зазначалося, що “*органы суда и прокуратуры обязаны судебные дела по хлебозаготовкам рассматривать вне очереди и заканчивать судебным разбирательством в течении 5-8 дней с момента возникновения, выездными сессиями нарсудов на месте, непосредственно в село*”²⁶⁴. Обласні партійні органи відреагували на це відповідними рішеннями. Оргбюро ЦК КП(б)У по Чернігівській області звернулося до обласних прокурора і суду, райкомів партії з вимогою забезпечити здійснення репресій щодо злісних “нездатчиків” хліба в індивідуальному секторі, а обласному прокурору організувати виїзні сесії народних судів по всіх районах²⁶⁵. І районні суди дотримувалися цих указівок. У листопаді 1932 р. Білопільський районний народний суд закінчив 74 “хлібні” справи, по яких було засуджено до різних термінів ув’язнення (від 1 до 8 років) 78 осіб, стягнуто штрафу на суму 22500 крб., конфісковано майна на суму 45100 крб.²⁶⁶

Прокуратура тепер була зорієнтована не стільки на контроль за діяльністю органів ДПУ, скільки на допомогу їм. У районах створювалися групи з працівників Державного політичного управління, Народного комісаріату внутрішніх справ, Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції, прокуратури, суду, які відповідали за вчасне виконання плану заготівель. До “нездатчиків” хліба застосовували прискорений (протягом 3-5 днів) розгляд судової справи. Лише окремі прокурори розглядали скарги від громадян і визнавали неправомірність дій “буксирних” бригад щодо опису і продажу майна за несплату податків чи невиконання плану хлібозаготівель. Так, з ініціативи сумського міського прокурора Воробйова до кримінальної відповідальності було притягнуто 6 чоловік (усі члени партії) з 45, які “*вживали фізичних методів впливу: побойв, масових арештів, тримання в льохові, коморі з заборорою приносити їсти, примушування стояти протягом довгого часу, тримати в руках різні речі, тримати довгий час, не даючи заснути, тримання по декілька годин на морозі, сидіння на снігу та інші заходи, що їх в повній мірі можна характеризувати як заходи катування*”²⁶⁷. Цей же прокурор виніс рішення щодо боротьби з викривленнями у Лучано-Баранівській сільраді, коли за несплату податків конфісковували майно і виганяли із їхніх хат середняків, бідняків, сім’ї партизанів і червоноармійців²⁶⁸. На жаль, таких випадків було мало.

При здійсненні широкомасштабного терору голодом в УСРР Сталін мав спиратися не тільки на карально-репресивні органи, але й на слухняний апарат влади. З метою змусити республіку виконати нереальний план хлібозаготівель було вирішено залякати низове партійно-радянське керівництво. Для цього були організовані чистки лав членів партії напередодні і під час Голодомору 1932-1933 рр. Так, у листопаді 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У постановило провести чистки партійних осередків у селах та колгоспах, які саботують хлібозаготівлю²⁶⁹. Подібне рішення ухвалив

Шосткинський райком партії²⁷⁰. У грудні того ж року Буринська “трійка” з чистки адміністративно-господарського активу 5 колгоспів району перевірила 28 осіб, до яких застосувала такі заходи впливу: віддано під суд - 14 чоловік, знято з посад - 20, виключено з колгоспу - 8, заборонено займати посади в колгоспах - 4, накладено сувору догану - 11, виявлено куркулів - 5 осіб²⁷¹. Головними звинуваченнями щодо партійно-господарського активу були “саботаж рішень партії щодо хлібозаготівель”, “потурання куркульському саботажу”, “саботажницькі настрої”, “перекручення лінії партії”, “троцькістський ухил”. Так, у звіті Лебединської РКК-РСІ про роботу з 1.06.1931 р. по 1.06.1932 р. зазначалося, що за викривлення лінії партії в районі було притягнуто до відповідальності 88 членів і кандидатів у члени партії, або 16,4% від загальної кількості комуністів у районі²⁷². Обласні партійні органи вимагали від райкомів партії заборонити “уполномоченным и мобилизованным для работы на селе выезжать без разрешения Райпарткомов. В отношении т.т., нарушивших эту директиву, применить самые суровые меры партийного воздействия”²⁷³. Партійні органи намагалися утаємничити результати своєї політики. У червні 1933 р. Генеральний секретар ЦК КП(б)У звернувся з листом до райкомів партії про заборону публікувати показники виконання плану хлібозаготівель²⁷⁴. Траплялися випадки, коли партійні керівники занадто наполегливо виконували рішення партії з цього питання, на що змушені були реагувати навіть прокурори. Так, у грудні 1932 р. на засіданні Липоводолинського райкому партії уповноважений ДПУ Ломака на закиди прокурора в організації “*Варфоломійських ночей*”, коли щоденно заарештовували близько 200 селян, відповів, що репресії застосовувалися недостатньо і це паралізувало виконання плану хлібозаготівель. Цього не заперечував і секретар райкому партії²⁷⁵.

Під час Голодомору номенклатура користувалася різноманітними (транспортними, житловими, продуктовими, побутовими) пільгами, закритими розподільниками, про що свідчить постанова Політбюро ЦК КП(б)У “*Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників*” від 1 листопада 1932 р.²⁷⁶

Переважна більшість місцевої партійної номенклатури ретельно виконувала директиви з Москви. Проте були й ті, хто чинив опір курсу партії на приборкання українського селянства²⁷⁷. У звіті Лебединської РКК КП(б)У-РСІ про роботу в період з 1.06.1932 р. по 1.12.1933 р. зазначалося, що член партії Федоров на засіданні Президії РКК заявив, що “*насправді партія індустріалізацію країни проводила і проводить за рахунок зубожіння села та його розорення*”²⁷⁸. Його звинуватили у троцькізмі з відповідними наслідками.

Голодомор 1932-1933 рр. знекровив Україну, перетворивши її на суцільне кладовище. Ховали селян у безіменних великих ямах без домовин. Ніхто з ними не прощався. На їх могилах не ставили хрести. Загиблі від штучного голоду наші співвітчизники заслуговують на пошану і пам’ять. Наш обов’язок - увічнити пам’ять полеглих від комуністичної системи, вшанувати тих, хто помер у мирний час заради реалізації чиєїсь міфічної ідеї побудови “*нового*” суспільства.

Отже, повільні темпи примусової колективізації, нереальні і надмірні плани хлібозаготівель, розкуркулення заможних і середняцьких господарств, опір селян політиці партії змусили її вдатися до надзвичайних заходів. Наслідком діяльності надзвичайних хлібозаготівельних комісій стали масові обшуки і негайна конфіскація всіх наявних запасів зернових, що призвело до початку голоду. Застосування натуральних штрафів, коли вилучалися м’ясо, картопля, а згодом і будь-які продукти харчування, поглибило трагедію селян, які потерпали від голоду. Занесення сіл, колгоспів та артілей на так звані “*чорні дошки*”, коли населені пункти оточувалися

збройними загонами, звідти вивозилися усі продовольчі та насіннєві запаси, заборонялися торгівля і ввезення будь-яких товарів, припинялося кредитування, фактично означало смертний вирок тим, хто там жив. При здійсненні широкомасштабного терору голодом в УСРР Сталін спирався на партійні, радянські, карально-репресивні органи та громадські організації.

Голодомор 1932-1933 рр. був використаний радянською владою як засіб упокорення українських селян і нищення національної інтелігенції, спосіб поповнення державної скарбниці і зміни соціально-класової та національної структури населення УСРР. Він мав характер геноциду українського народу. Терор голодом щодо селян супроводжувався згортанням політики українізації і репресіями проти української інтелектуальної еліти. Політика розмивання українського етносу здійснювалася не лише шляхом депортації, виселення, розкуркулення та організації Голодомору, але й переселенням у найбільш постраждалих від голоду регіони України господарств із Білорусії і Російської Федерації.

Проведене дослідження свідчить, що окремі аспекти Голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині можуть стати предметом наступних розвідок цієї трагедії. Це - діяльність місцевих партійних і радянських органів по втіленню політики партії на селі, використання "правоохоронних" (карально-репресивних) органів з метою запобігання, виявлення і придушення селянських виступів під час примусової колективізації, збройний опір селян розкуркуленню і колективізації, прямі й непрямі демографічні втрати від Голодомору у краї, книги Реєстрації актів цивільного стану як джерело з історії Голодомору у регіоні та інш.

¹Див.: Піскун В. Українська еміграційна преса 30-х рр. про голодомор в Україні (за матеріалами українського часопису "Тризуб") // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листопада 2002 р. - К., 2003. - С.243-249; Власенко В.М. Проблема голодомору 1932-1933 рр. в Україні на сторінках паризького "Тризуба" // Сумська старовина. - 2007. - №№XXI-XXII. - С.176-194.

²Див.: Вегеш М.М. Газета "Свобода" про голод 1932-1933-х рр. на Україні // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Тези доповідей і повідомлень 5-ї Всеукр. конф. - К., Кам'янець-Подільський, 1991. - С.317, 318; Вдовичин І.Я. Преса Галичини про голодомор в Україні 1932-1933 рр. // Зб. праць Науково-дослідного центру періодики. - Львів, 1994. - Вип.1. - С.99-116; Кушинеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР // УІЖ. - 2006. - №3. - С.199-209.

³Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. - Париж, 1934. - С.92-98, 206-212; Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: Документи і факти. - Варшава; Львів, 1937 та інш.

⁴Факти і цифри // Тризуб. - Париж, 1929. - №7. - С.10, 11.

⁵Олесь О. Голод // Там само. - 1933. - №34. - С.13.

⁶Филонович В. По той бік совітського кордону // Гуртуймося. - Прага, 1934. - Ч.12. - С.3-7; Ф-ч В. П'ятирічка // Там само. - 1933. - Ч.10. - С.30-34.

⁷Косовцянський О. Селянство і колективізація // Сумський вісник. - 1941. - 9 листопада. - С.3; Влада убивць // Сумський вісник. - 1941. - 13 листопада. - С.1; Барило А. Селянське питання при большевиках // Сумський вісник. - 1942. - 6 березня. - С.4.

⁸Запам'ятайте страшні цифри (Правда про голод на Україні в 1932-1933 р.р.) [передрук статті А.Сосновського у газеті "Нова Україна" від 8 листопада 1943 р. зі скороченнями] // Сумський вісник. - 1943. - 24 січня. - С.8.

⁹Жахливі роковини // Сумський вісник. - 1943. - 4 серпня. - С.1.

¹⁰Багрянний І. Чому я не хочу вертатись на "родіну". - Лондон: Накладом Укр. центр. бюро в Лондоні, 1946. - 30 с.; Те саме. - Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1946. - 40 с. - Під заголовком: Чому я не хочу вертатись до СРСР?; Те саме. - Відень, 1946. - 17 с.; Те саме англ. мовою. - [S.I.], 1947. - 51 р.; Те саме // Багрянний І. Публіцистика. - К., 1996. - С.22-31.

¹¹Ващенко Г. Українська жінка і наше майбутнє // Календар-альманах на ювілейний 1948 рік. - Мюнхен, 1948. - С.101-105; Він же. Жахливий злочин Москви // Визвольний шлях. - Лондон, 1952. - Кн.12. - С.5-7; Він же. Жахливий злочин: голод на Україні 1932-1933 рр. // Ілюстративний Календар "Рідна нива" на звичайний рік 1957. - С.71-77.

¹²Kalynyk O. Communism the Enemy of Mankind. - London, 1955. - P.20, 28 [сс.Степанівка,

Новоселівка, Миколаївка, Сумський р-н]; *Калиник О.* Хто допомагає Москві замаскувати голодове народодовбивство в 1933 році? // Канадійський фермер. - Вінніпег, 1963. - Ч.40-45.

¹³*Олежко Н.* [Кононенко К.] Аграрна політика большевиків // Наша книгозбірня. - 1947. - Ч.5; *Кононенко К.* Colonial disfranchisement and exploitation of Ukraine by Moscow. - New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1958. - 30 p.; *Кононенко К.* Колоніальний визиск - основа советської індустріалізації. - Нью-Йорк: Пролог, 1990. - 27 с.; *Він же.* Сорокаріччя кінця // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. - Мюнхен, 1962. - Т.3. - С.136-149; *Він же.* Україна і Росія: Соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917-1960. - Мюнхен, 1965. - 535 с. - (Український технічно-господарський інститут; Сер.: Монографії; Ч.1) [про голодомор - С.276-282, 286].

¹⁴*Мазур В.* Виступ свідка геноциду 1932-1933 років на Міжнародній науковій конференції в Києві // Визвольний шлях. - 1993. - Кн.12. - С.1426-1427; Голова Української народної помочі (США, Чикаго) Володимир Мазур: "Найбільший в світі геноцид має бути досліджений українським парламентом, а винні - засуджені" // Час-Тіме. - К., 1995. - 20 жовтня. - С.5.

¹⁵*Онацький С.* Відгуки голоду 1932-1933 рр. в Україні за її кордонами // Наш клич. - Буенос-Айрес, 1953. - Ч.39; Українські вісті. - 1953. - Ч.91; 1954. - Ч.10.

¹⁶*Полтава Л.* Будівничі нової Америки // Свобода. - Нью-Джерсі (США), 1973. - 10 квітня; *Він же.* Американський історик про національні "голокости" // Гомін України. - Торонто (Канада), 1982. - 26 травня. - С.11; Українська думка. - Лондон, 1982. - 1 квітня. - С.5; *Він же.* Кавказ і Україна в 1933 році // Національна трибуна. - Нью-Йорк, 1984. - 8 липня. - С.2.

¹⁷*ро-й [Соловей Д.].* Голод на Україні // Українське слово. - Бльомберг, 1948. - Ч.19 (5 грудня); *Він же.* Початок колективізації в Україні // Українська думка. - 1949. - Ч.32, 33; *Він же.* Чого коштувала Україні акція московського Політбюро по запровадженню "колективізації" // Українська думка. - 1949. - Ч.31. - С.3; *Він же.* Скільки людности загинуло на Україні під час штучно створеного голоду 1932-1933 рр. // Наш вік. - Торонто (Канада), 1950. - Ч.14-16; *Він же.* Ще про голод на Україні 1932-1933. Уривок зі спогадів Х.Рябоконя. Звернення до читачів, які під час Другої світової війни, чи після неї, змушені були покинути Україну // Народна воля. - Скрантон (США), 1951. - Ч.39. - С.6; [Соловей Д.] Факти говорять самі про російсько-большевицьке народодовбивство на Україні. Реєстр селян с.Будьоновки на Харківщині, що загинули під час планового голоду 1932-1933 рр., одержані від Е.Гусар // Народна воля. - 1951. - Ч.41. - С.6; Ч.42. - С.6; Ч.43. - С.6 [без підпису]; *Він же.* Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 роках. - Ч.1. / З переднім словом *М.Стахова.* - Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Українська Вільна Громада в Америці, 1952. - 85 + 3 с. - (Політ.-наук. б-ка; Ч.1); *Він же.* Голгота України. - Ч.1: Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою та другою світовою війною. - Вінніпег: Накладом "Українського голосу", 1953. - 288 с.: іл.; *Solovey D.F.* The Golgotha of Ukraine: Eyewitness Account of the Famine in Ukraine Instigated and Fostered by the Kremlin in an Attempt to Quell Ukrainian resistance to Soviet Russian National and Social Enslavement of the Ukrainian People / Foreword by *L.Myshuga*; transl. and ed. by *S.Shumeyko.* - New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1953. - 43 p., [3] p. of pl.: ill.; *Соловей Д.* Українське село в роках 1931-1933 // Український збірник. - Мюнхен, 1955. - Кн.2. - С.64-79; *Він же.* Україна під п'ятою окупантів. - Сан-Поль, 1958; *Д.Ф. [Соловей Д.]* Українська література про голод в Україні в 1932-1933 роках. До 25-ї річниці акту народодовбивства, здійсненого ЦК КПСС // Вільна Україна. - 1958. - Ч.18. - С.42-44; *Solovey D.* The Soviet Union, a New Despotic Empire. - New-York: Ukrainian Congress Committee of America, 1958. - 12 p.; *Соловей Д.* Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні: (До 40-літнього ювілею КП(б)У і 25-ї річниці голоду 1932-33 рр. в Україні) // Український збірник. - Мюнхен, 1959. - Кн.15. - С.3-62; *Solovey D.* On the 30th Anniversary of the Great Man-Made Famine in the Ukraine. - Jersey City, [1963]. - 26 p.; *Ukr. Quarterly.* - 1963. - Vol.19. - №3. - P.237-246; Vol.19. - №4. - P.350-363; *Соловей Д.* Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років. - К.; Полтава: Інститут політ. та етнополіт. досліджень НАН України, 2005. - 300 с. та інші.

¹⁸*Timoshenko V.P.* Soviet Agricultural Policy and Nationalities Problems in the USSR // Reports on the Soviet Union in the 1956: A Symposium of the Institute for the Study of the USSR, April 28-29, 1956. - P.31-50; *Timoshenko V.P.* Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR // Report on the Soviet Union in 1956. Institute for the Study of USSR, New-York, 1956. - P.31-50.

¹⁹*Малінкович В.* Голод 1933 року на Україні // Сучасність. - Мюнхен, 1983. - Ч.10. - С.16-23; Форум. - Мюнхен, 1983. - №3. - С.4-19.

²⁰*Зеров М.* До всіх людей совісті в цілому світі: (Лист) // Літературознавчий симпозион / За ред. *П.Роєнка.* - Торонто (Канада), 1967. - С.34-38.

²¹*Вербицький М.* Найбільший злочин Кремля. Заплянований штучний голод в Україні 1932-1933 років. Фактичний матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В.Британії - живих свідків голоду / Демократичне об'єднання бувших репресованих українців Советами ДОБРУСУ у В.Британії. - Лондон, 1952. - С.68-71.

²²*Сірик Г.* Факти і події до майбутньої історії Сіверщини. - Торонто: Гомін України, 1975. - 224 с. [про голодомор - С.114, 144]; *Він же.* Голодомор 1933 року на Сіверщині: [Глухів, Кролевець, Шостка] / Визвольний шлях. - Лондон, 1988. - Ч.4. - С.486-492.

- ²³ А.Р. Історія однієї української родини - Штаньків на Роменщині // Українські вісті. - 1948. - Ч.42.
- ²⁴ Конквест Р. Жатва скорби // Новый мир. - М., 1989. - №10. - С.179-200 [с. Михайлівка, Сумська обл. - С.181]; *Він же*. Жнива скороби. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993. - 382 с.; Те саме / Пер. з англ. Н.Волошинович, З.Корабліної, В.Новак. - Луцьк: ВМА "Терен", 2007. - 456 с. [Сумська обл. - С.175, 248, 269].
- ²⁵ Воліс В.Ф. Партийная организация Ахтырского района в период осуществления сплошной коллективизации (1929-1934 гг.) // Краеведческие записки / Ахтырский краеведческий музей. - Ахтырка, 1961. - Вып.2. - С.30-52.
- ²⁶ Кульчицький С.В. "33-й: голод": Запрошуємо до створення книги меморіалу // Сільські вісті. - К., 1988. - 9 грудня; *Він же*. 1933: Трагедія голоду. - К.: Т-во "Знання" УРСР, 1989. - 48 с. - (Сер.1 "Теорія і практика КПРС. Історія", №6) [Сумський р-н. - С.30].
- ²⁷ Гуцало Є. Створимо книгу народної пам'яті // Літературна Україна. - 1988. - 10, 21 листопада; Титаренко В. Щоб не повторилося... Про Всеукраїнський тиждень Пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. та сталінських репресій // Там само. - 1990. - 10 травня. - С.2.
- ²⁸ Безсмертний В. Голод: [Тростянецький р-н] // Ленінським шляхом. - 1989. - 5, 16 вересня; Вінниченко Ф. Помовчимо в скорботі [Лебединський р-н] // Будівник комунізму. - 1989. - 3 серпня; Кушнірев Г. Не забудьте мене тридцять третій... [Великописарівський р-н] // Красное знамя. - 1989. - 5 августа; Павленко Л. Пекучі серця, спомини і мислі [Недригайлівський р-н] // Світло Жовтня. - 1989. - 22 липня; Петровецький Г. Один день 1933 року: [м. Ромни] // Комуністичним шляхом. - 1989. - 15 липня; П'ятак Л. Малоизвестная страница истории: [Шосткинський р-н] // Советское Полесье. - 1989. - 17 октября; Ткаченко Б. Голгофа [Лебединський р-н] // Будівник комунізму. - 1989. - 8 липня; Яровенко П. Это нашей истории строки: [с.Рябина, Великописарівський р-н] // Красное знамя. - 1989. - 11 июня.
- ²⁹ Бойченко І. Голодомор: [Недригайлівський р-н] // Світло Жовтня. - 1990. - 24 березня; *Він же*. Жертви 33-го: [с.Рубанка, Недригайлівський р-н] // Ленінська правда. - 1990. - 21 листопада; Голгофа: [Спогади жителів Сумщини] // Червоний промінь. - 1990. - 12 травня; Демченко М. Народна трагедія на Роменщині // Комуністичним шляхом. - 1990. - 17 липня; Довжинець Л., Бойко В. Правда про голод 33-го року // Ленінська правда. - 1990. - 17 червня; Коваль О. Голодомор у Берестівці: [Липоводолинський р-н] // Ленінська правда. - 1990. - 26 червня; Тончик Т.В. Лихоліття // Червоний промінь. - 1990. - 7 липня; Яровенко П. Кризь пекло... [с.Рябина, Великописарівський р-н] // Червоний промінь. - 1990. - 6 жовтня.
- ³⁰ Гладченко І. Голод тридцять третього: [Великописарівський р-н] // Красное знамя. - 1991. - 29, 31 августа; Гусак Л. Сповідь приреченого: [с.Чернеча Слобода, Буринський р-н] // Сумщина. - Суми, 1991. - 8-11 жовтня; Те саме. - К.: Смолоскип, 2006. - 112 с.; Хоменко Т. Насипемо курган-могилу? [с.Хухра, Охтирський р-н] // Прапор перемоги. - 1991. - 24 вересня.
- ³¹ Ковальов І. Це було в Нечаївці: [Буринський р-н] // Рідний край. - 1992. - 30 травня; Курило М. Тіні епохи: [Недригайлівський р-н] // Життя Лебединщини. - 1992. - 1, 8, 15 липня; Мовчан Я. Немає нічого страшнішого за голод: [смт Липова Долина] // Наш край. - 1992. - 27 травня.
- ³² Коваленко Л. Апокаліпсис // Людина і світ. - К., 1990. - №12. - С.2-9 [с.Комиші, Охтирський р-н. - С.5]; 1991. - №1. - С.17-22 [Білопільський р-н. - С.18; с.Рябушки, Лебединський р-н. - С.19; с.Вільшана, Недригайлівський р-н. - С.21]; Кульчицький С.В., Шатаїна Є.П. Становище дітей на Україні у 1931-1933 роках (Документальна розповідь) // Минуле України: відновлені сторінки / Редкол.: І.М.Хворостяний (голова) та ін. - К.: Наук. думка, 1991. - С.168-190 [Лебединський р-н. - С.183].
- ³³ Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". - К., 1991. - 430 с.: іл.
- ³⁴ 33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. - К.: Рад. письменник, 1991. - [Свідчення жителів Сумщини. - С.19, 446-447, 476, 477, 480, 481, 486-488, 494, 505-534, 557, 561-564, 571].
- ³⁵ Голодомор на Сумщині: Зб. / Упоряд. О.П.Столбін. - Суми: РВВ облуправління по пресі, 1993. - 156 с.
- ³⁶ Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищування Москвою українського селянства. - Дніпропетровськ; Мюнхен, 1993. - 223 с. [Лебединський, Недригайлівський, Охтирський р-ни. - С.128-130].
- ³⁷ Ткаченко Б. Під чорним тавром: Історична розвідка про геноцид на Україні і, зокрема, на Лебединщині в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею - людською пам'яттю. - Лебедин: ВВ "Білий лебідь" редакції газети "Життя Лебединщини", 1994. - 463 с.: іл.
- ³⁸ Данилюк Ю.З. Політичні репресії проти селянства на Роменщині на початку 30-х років // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Ч.І. Історія. - Суми: СДП ім. А.С.Макаренка, 1994. - С.93-95; Луценко В.П. К вопросу о деятельности местных партийных организаций и сельских советов в осуществлении сплошной коллективизации на Сумщине (конец 20-х - 30-е гг.) // Там само. - С.119-124; Рудченко Т.М. Розкуркулювання як репресивний захід проти селянства України в процесі суцільної колективізації (к.20 - п.30) // Там само. - С.157-163.
- ³⁹ Дідоренко Л. Трагедія Славгорода - трагедія України: [Краснопільський р-н] // Добрий день. - 1994. - 19 серпня.
- ⁴⁰ Шиток М. Голодомори ХХ століття: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. - К.: Гелон, 1997. - 61 с.: портр.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939). - К.: Альтернативи, 1999. - 336 с.: іл.; Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини

проги народу. - К., Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. - 270, [4] с.

⁴¹Галкін О. Факти - вперта річ // Вільна думка. - 1995. - 24 грудня; 1996. - 7-14 січня; Попільнюх М. Біль душі: Нарис: [с.Пологи, Охтирський р-н] // Вільна думка. - 1995. - Ч.8.

⁴²Василенко Г. Голодомор 1932-1933 на Роменщині: Сторінки історії // Вісті Роменщини. - Ромни, 1996. - 2 березня.

⁴³Соколенко В. Як більшовики знищили сільське господарство на Україні: [с.Віри, Білопільський р-н] // Движение. - 1997. - №3. - С.2.

⁴⁴Городецький М. Над чим плакала скрипка: Голодомор 1932-1933 рр. на Україні: [Роменський р-н] // Вісті Роменщини. - 1998. - 1 травня; Кабанов Є. Жертви і страхіття голодомору: [Глухівський р-н] / Глухівщина. - 1998. - 5 грудня; Кравченко Н. Вымирили семьями, улицами... До 65-річчя голодомору: [Великописарівський р-н] // Ворскла. - 1998. - 16 декабря; Романко І.Г. Чорна пелена голодомору: [с.Капустинці, Липоводолинський р-н] // Наш край. - 1998. - 9 грудня; Салюк М. Трагедія народу: 65-річчя голодомору в Україні: [Конотопський р-н] // Конотопський край. - 1998. - 9 грудня; Стожок П.А. "Я пам'ятаю голод": [Кролевецький р-н] // Кролевецький вісник. - 1998. - 9 грудня.

⁴⁵Видович Д. О прошлом сельского хозяйства // Ваш шанс. - 1999. - 1 апреля; Гапоненко Н.В. Те кошмарные годы... [Великописарівський р-н] // Ворскла. - 1999. - 16 января; Кравченко Н. Те кошмарные годы... [Великописарівський р-н] // Ворскла. - 1999. - 16 декабря; Романенко І.Г. Чорна пелена голодомору: [Липоводолинський р-н] // Наш край. - 1999. - 9 грудня; Терлецький В. Пекуча пам'ять про голодомор // Советское Полесье. - 1999. - 9 февраля.

⁴⁶Жмурков В. Бабця Квасолина вижила у голодовку, бо худа була... [с.Низи, Сумський р-н] / Фото М.П'єха // Голос України. - К., 2000. - 18 квітня. - Фотогр. - (Ровесники століття).

⁴⁷Любченко А. Його таємниця: [зокрема, про весну 1933 р. у житті М.Хвильового] // Кур'єр Кривбасу. - Кривий Ріг, 1996. - №59-60. - С.44-52.

⁴⁸Товстуха П.В. Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. у Шосткинському районі (на матеріалах газети "Зоря") // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. 7-8 грудня 1999 р. 3б. статей. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 1999. - С.75-76.

⁴⁹Скрипченко І. Історія Недригайлово. З найдавніших часів до кінця ХХ століття. - Суми: Собор, 2000. - 125 с. [Колективізація і голод. - С.72-75].

⁵⁰Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Архієрейський Д.В., Бажан О.Г., Бикова Т.В. та ін. Відпов. ред. В.А.Смолій. - К.: Наук. думка, 2002. - 952 с.

⁵¹Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки / Інститут історії України НАН України; відп. ред. В.М.Литвин; голова ред. ради В.А.Смолій. - К.: Наук. думка, 2003. - 887 с.: іл.

⁵²Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Упоряд.: Л.М.Бур'ян, І.Є.Рекун; Редкол.: О.Ф.Ботушанська, С.В.Кульчицький (відп. ред.), В.Мотика; Ред.: М.Л.Десенко; І.С.Шелестович; ОДНБ ім. М.Горького, Інститут історії України НАН України, Фондація українознавчих студій Австралії. - Одеса; Львів: М.П.Коць; ТзОВ "Дивосвіт", 2001. - 656 с.; Бібліографія про голодомор 1932-1933 рр. / Уклад. О.І.Ганжа // Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.862-880; Голодомор 1932-1933 рр. на Україні (До 70-річчя): Бібліографічний покажчик / Укладачі О.Г.Люта, Л.О.Смочко; наук. ред. М.М.Вегеш. - Ужгород: РВВ Управління у справах преси та інформації, 2004. - 148 с.; Політичні репресії в Україні (1917-1980-ті роки). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: Білоконь С., Подкур Р., Рубльов О. - Житомир: Полісся, 2007. - 456 с.

⁵³Товстуха П.В. Особливості колективізації сільського господарства в Шосткинському і Ямпільському районах // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Ч.І. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2001. - С.160-163.

⁵⁴Садівничий В. ... Торгували холодцем і котлетами [Роменський р-н] // Пам'ять століть. - К., 2001. - №3. - С.99-105.

⁵⁵Дідоренко Л. Голодомор 1932-1933 років на Краснопільщині. - Суми: ВВП "Мрія-1" ЛПД, 2003. - 40 с.

⁵⁶Литвин М.І. Хижий оскал 1933 року // Литвин М.І. Хотінь - край наш Слобожанський. - Суми: Слобожанщина, 2002. - С.215-216.

⁵⁷Івануценко Г. Хутір Жовтоніжки - історія без продовження [Недригайлівський р-н] // Визвольний шлях. - Лондон, 2004. - Кн.5. - С.74-78.

⁵⁸Артюшенко М.М. Новітня історія Тростянецьчини (1917-1945 рр.). - Тростянець, 2004. - 570 с.

⁵⁹Ігнатуша О.М. Антиправославна акція під час Голодомору 1932-1933 рр. // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Ч.ІІ. Історія Сумщини з найдавніших часів до кінця ХІХ ст. Новітня історія Сумщини. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. - С.120-123; Він же. Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави // Сумська старовина. - Суми, 2003. - №№ХІ-ХІІ. - С.80-84.

⁶⁰Чугай А.С. Більшовицькі репресії проти віруючих на Сумщині // Сумський обласний краєзнавчий музей: історія і сьогодення. 3б. наук. статей. - Суми: МакДен, 2006. - С.109-122.

⁶¹Соболь П.І. Голод-геноцид 1932-1933 років на Сумщині (до питання про стан вивчення проблеми) // Матеріали шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. - Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2005. - С.125-129; Він же. Голод-геноцид 1932-1933 років на Сумщині: Лекції. - Суми:

СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. - 104 с.

⁶²Золотарьов С.І. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди і долі (1919-1941) / Вступ. ст. Ю.Шапвала. - Харків: Фоліо, 2003. - 477 с.

⁶³Історія свідчить // Реабілітовані історією. Сумська область: У 3 кн. - Кн.1. - Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2005. - С.21-29.

⁶⁴Бажан О.Г. Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 - початку 1930-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Інститут історії України НАН України та ін.; редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред.) та ін. - К., 2005. - Вип.30. - С.98-119.

⁶⁵Злочин / Упоряд. П.Кардаш. - Мельбурн; К.: Фортуна, 2003. - 555 с. [Сумська обл. - С.101, 109-116, 140-142, 188-191]; Пам'ять народу не убійна: спогади очевидців // Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932-1933 рр. - К., 2003. - С.219-237 [Лебединський, Сумський р-ни. - С.275, 284, 285, 293-295, 308, 311-318].

⁶⁶Пиріг Р.Я. Передмова // Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг; НАН України; Інститут історії України. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2007. - С.5-34.

⁶⁷Даниленко В. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України як джерело вивчення Голодомору 1932-1933 років в Україні // Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - К.: ВД "Стилос", 2007. - С.20-44; Шаповал Ю. Значення нововіднайдених документів ДПУ-НКВС для глибшого розуміння голоду 1932-1933 років // Там само. - С.45-61; Кокін С. Голодомор в Україні і ДПУ // Там само. - С.62-87; Борисенко В. Усна історія голодомору // Там само. - С.88-103; Стасюк О. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду // Там само. - С.104-121.

⁶⁸Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик. - 2-ге видання. - К.: Книжковий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. - Т.1. - 421 с.; Т.2. - 443 с.; Т.3. - 432 с.; Т.4. - 504 с.; Голод в Україні. Вибрані статті / Упоряд. Н.Дюк. - Луцьк.: ВМА "Терен", 2006. - 164 с. [Лебединський, Недригайлівський р-ни. - С.121-123].

⁶⁹Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. - К.: Наш час, 2008. - 424 с.

⁷⁰Покидченко Л.А. "Мені й тепер чується глухий стогін вмираючих безвинних добрих людей..." // Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. Упоряд. Л.А.Покидченко. - Суми: Ярославна, 2006. - С.7-21.

⁷¹Карась А. Чи був голод на Кролевеччині? // Карась А. З історії Сумщини. - К., 2006. - С.59-69.

⁷²Карпенко М.П. Сумщина в умовах голодомору 1932-1933 рр. // Краєзнавчий збірник. Статті та матеріали. - Суми: Університетська книга, 2006. - С.116-128.

⁷³Власенко В.М. З історії прокуратури Сумщини // Прокуратура Сумщини: історія та сучасність: Науково-публіцистичне видання. - Суми: МакДен, 2006. - С.7-79.

⁷⁴Ткаченко Б. Важка стежка до Бога. - Суми: ВАТ "СОД", Козацький вал, 2007. - 844 с.

⁷⁵Сотник О. Геноцид української нації. - Суми: МакДен, 2008. - 100 с.

⁷⁶Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 - июнь 1941: Сб. документов и материалов / Сост.: Е.В.Великодная, Л.Г.Довжинец, И.А.Ильченко и др.; Редкол.: В.Д.Скрынник (отв. ред.) и др. - Х.: Прапор, 1983. - 239 с.

⁷⁷Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К: Політвидав України, 1990. - 604 с.

⁷⁸Там само. - С.173, 192, 193, 233-235, 249, 289-290, 322, 329, 477, 531, 544.

⁷⁹33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал. - 584 с.

⁸⁰Там само. - С.19, 446, 447, 476, 477, 480, 481, 486-488, 494, 505-534, 557, 561-564, 571.

⁸¹Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд. Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; Відп. ред. С.В.Кульчицький. - К.: Наук. думка, 1992. - 736 с.

⁸²Там само. - С.103, 105-106, 128, 150, 152, 164-170, 182-183, 197, 213, 214, 225, 238, 241, 273-279, 294-296, 302, 304, 308, 314, 315, 319-323, 327, 328, 335-336, 358-361, 391-393, 413, 437, 442, 443, 446, 447, 457, 472, 476, 477, 484, 501, 502, 526, 598, 599, 610, 611, 625, 634.

⁸³Чорна книга України: Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф.Зубанич; передм. В.Яворівського. - К.: Просвіта, 1998. - 782 с.

⁸⁴Там само. - С.184-189.

⁸⁵Злочин / Упоряд. П.Кардаш.

⁸⁶Там само. - С.101, 140-142.

⁸⁷Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик. - 2-ге видання. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2005. - Т.1. - 441 с.; Т.2. - 443 с.; 2006. - Т.3. - 432 с.; 2007. - Т.4. - 504 с.

⁸⁸Там само. - Т.1. - С.211, 212; Т.2. - С.150-162; Т.3. - С.149-151, 261, 279; Т.4. - С.173-191.

⁸⁹Український хліб на експорт: 1932-1933 / Ред. В.Сергійчук. - К., 2006. - 452 с.

⁹⁰Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг; НАН України; Інститут історії України. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2007. - 1128 с.

⁹¹Там само. - С.177, 222, 223, 299-300, 337, 386, 468, 469, 584, 585, 598, 616, 806, 809, 877, 903, 913, 931, 955.

- ⁹²Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - К.: ВД "Стилос", 2007. - 604 с.; Те саме. - К.: ВД "Києво-Могилянська академія", 2008. - 604 с.
- ⁹³Там само. - С.123, 124, 132, 133, 227-231, 245, 246, 249-251, 338, 408-410, 412, 469, 507, 524, 533, 538-551, 578, 579.
- ⁹⁴З історії голодомору 1932-1933 рр. на Сумщині / Державний архів Сумської області. - Суми, 2002. - 61 с.
- ⁹⁵Голодомор 1932-1933 років на Сумщині / Державний архів Сумської області. Упоряд. Л.А.Покидченко. - Суми: Ярославна, 2006. - 356 с.
- ⁹⁶Мовою документів // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.62-76.
- ⁹⁷Ткаченко Б. Під чорним тавром: Історична розвідка про геноцид на Україні і, зокрема, на Лебединщині в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею - людською пам'яттю.
- ⁹⁸Іванущенко Г. Голодомор 1932-33 років: очима свідків, мовою документів. Северинівська сільрада Сумського району. - К.: Укр. видавнича спілка, 2003. - 59 с.
- ⁹⁹Голодомор на Сумщині у спогадах очевидців: Збірник матеріалів / Упорядкув., передм., приміт. С.В.П'ятченко. - Кн.1. - Суми: Вид-во "МакДен", 2008. - 168 с. Частина матеріалів стосується голоду 1946-1947 рр.
- ¹⁰⁰Голод на Україні (1931-1933 рр.): [Документи і матеріали] / Вступ. слово В.І.Марочко, С.П.Шаталіної // УДЖ. - 1989. - №7. - С.99-111.
- ¹⁰¹Там само. - С.102.
- ¹⁰²Розкуркулення в УСРР / Упоряд. С.П.Шаталіної // УДЖ. - 1992. - №2. - С.103-115; №3. - С.109-123; №4. - С.77-95.
- ¹⁰³Там само. - 1992. - №2. - С.114; №3. - С.123; №4. - С.79, 81.
- ¹⁰⁴Коваленко Л. Апокаліпсис // Людина і світ. - К., 1990. - №12. - С.2-9; 1991. - №1. - С.17-22; №2. - С.14-21.
- ¹⁰⁵Там само. - 1990. - №12. - С.5; 1991. - №1. - С.18, 19, 21.
- ¹⁰⁶Гладченко Н. Голод тридцять третього: [Документальні матеріали, Великописарівський р-н] // Красное знамя. - 1991. - 29, 31 августа.
- ¹⁰⁷Галкін О. І ниви багаті і смерть у хаті: [Архівні документи, Охтирський р-н] // Прапор перемоги. - 1993. - 11 серпня.
- ¹⁰⁸Гортаючи сторінки архівних документів: [Сумський р-н] // Вперед. - 1993. - 11 вересня; Говійна Л. На попелищі пекла. Цикл: Голодомор (На основі історичних документів) // Вперед. - 2002. - 6 липня.
- ¹⁰⁹Криганова А., Цибенко В. Хліб вигребли. А директиви вимагали "здавай": Голодомор: [Свідчення матеріалів обласного архіву] // Сумщина. - Суми, 1993. - 22 квітня; Покидченко Л. 1933-й: Україна як боржниця СРСР...: [Свідчення архівних матеріалів] // Там само. - 1993. - 10 липня; Вона ж. Голгофа: [Матеріали з Державного архіву Сумської області] // Там само. - 2002. - 23 листопада.
- ¹¹⁰Михайлова О. Свідчать архіви: [Краснопільський р-н] // Перемога. - 1993. - 28 серпня.
- ¹¹¹Очима істориків, мовою документів: [Лебединський р-н] // Життя Лебединщини. - 1993. - 19 травня.
- ¹¹²Діброва Г., Діброва О. Пересторога майбутнім поколінням: [Мовою документів] // Вісті Роменщини. - 2003. - 3 грудня.
- ¹¹³Голодомор на Недригайлівщині: [Архівні документи] // Голос Посулля. - 2007. - 4, 28 липня.
- ¹¹⁴Більш докладно про це див.: Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - К.: Наук. думка, 2003. - С.220-245.
- ¹¹⁵Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. - С.225-339; Історія свідчить // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.11-21; Мовою документів // Там само. - С.54-65.
- ¹¹⁶Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 - июнь 1941: Сб. документов и материалов. - С.72.
- ¹¹⁷Там само. - С.100.
- ¹¹⁸Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси. - С.358-360.
- ¹¹⁹Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. - С.106.
- ¹²⁰Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р-7641. - Оп.1. - Спр.840. - Арк.2, 3.
- ¹²¹Факти й цифри // Тризуб. - Париж, 1929. - №7. - С.10, 11.
- ¹²²Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. - С.122.
- ¹²³ДАСО. - Ф.П-221. - Оп.1. - Спр.562. - Арк.3, 4.
- ¹²⁴Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.3190. - Арк.31-37, 63.
- ¹²⁵Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. - К.: Рада, 1994. - С.20.
- ¹²⁶ДАСО. - Ф.Р-32. - Оп.2. - Спр.30. - Арк.176; Мовою документів // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.72.
- ¹²⁷ДАСО. - Ф.Р-1192. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.5; Мовою документів // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.73.
- ¹²⁸Історія свідчить // Реабілітовані історією. - Кн.1. - С.23, 24.

- ¹²⁹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.353.
- ¹³⁰ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.149
- ¹³¹ Розкуркулення в УСРР // УІЖ. - 1992. - №4. - С.81; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.152.
- ¹³² ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.3190. - Арк.27-29.
- ¹³³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.405.
- ¹³⁴ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5 т. - Т.2: Ноябрь 1929 - декабрь 1930 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. - М., 2000. - С.787-808.
- ¹³⁵ *Бажан О.Г.* Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 - початку 1930-х років. - С.115.
- ¹³⁶ Історія свідчить // Реабілітовані історією. - Кн.1. - С.24.
- ¹³⁷ Державний галузевий архів СБУ в Сумській області (далі - ДГА СБУ в СО). - Спр.П-2952. - Арк.25, 26.
- ¹³⁸ ДАСО. - Ф.П-404. - Оп.1. - Спр.787. - Арк.9; Мовою документів // Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.67.
- ¹³⁹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.197.
- ¹⁴⁰ Там само. - С.213.
- ¹⁴¹ Там само. - С.296.
- ¹⁴² ДАСО. - Ф.Р-1192. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.31.
- ¹⁴³ *Земсков В.* Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. - М., 1990. - №11. - С.4; *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. - С.169, 170.
- ¹⁴⁴ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. - С.370, 371.
- ¹⁴⁵ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.327, 328.
- ¹⁴⁶ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.384.
- ¹⁴⁷ Державний архів Харківської області. - Ф.Р-1397. - Оп.1. - Спр.24. - Арк.23.
- ¹⁴⁸ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.24, 25.
- ¹⁴⁹ Социалистическое строительство на Сумщине, 1921 - июнь 1941: Сб. документов и материалов. - С.113.
- ¹⁵⁰ Там само. - С.115.
- ¹⁵¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.335.
- ¹⁵² *Артюшенко М.М.* Новітня історія Тростянецьчини. - С.153.
- ¹⁵³ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.214.
- ¹⁵⁴ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.24.
- ¹⁵⁵ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.88.
- ¹⁵⁶ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.176-180.
- ¹⁵⁷ Там само. - С.49.
- ¹⁵⁸ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - С.228, 230, 245, 246, 249.
- ¹⁵⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.54-57.
- ¹⁶⁰ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.450.
- ¹⁶¹ Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. - К.: Наук. думка, 2006. - Т.2. - С.168, 178, 186.
- ¹⁶² ДАСО. - Ф.П-21. - Оп.1. - Спр.26. - Арк.9-15.
- ¹⁶³ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.40-41.
- ¹⁶⁴ Голод 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.329, 330.
- ¹⁶⁵ Там само. - С.300.
- ¹⁶⁶ Там само. - С.173, 174, 177.
- ¹⁶⁷ Там само. - С.221-223.
- ¹⁶⁸ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.37-39.
- ¹⁶⁹ Там само. - С.32.
- ¹⁷⁰ *Садівничий В.О.* ... Торгували холодцем і коглетами. - С.102, 103.
- ¹⁷¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. - С.379.
- ¹⁷² ДАСО. - Ф.П-5. - Оп.1. - Спр.152. - Арк.5.
- ¹⁷³ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.60.
- ¹⁷⁴ *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932-1933 рр.: механізми сталінського терору // УІЖ. - 2007. - №4. - С.15.
- ¹⁷⁵ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.28, 29, 67.
- ¹⁷⁶ Голод 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.337.
- ¹⁷⁷ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. - С.548, 549.
- ¹⁷⁸ *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому". - С.303-306.
- ¹⁷⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.176-180.
- ¹⁸⁰ Там само. - С.103.

- ¹⁸¹ Виставка “Ми звинувачуємо голодомор 1932-1933 років - геноцид українського народу” / Український інститут національної пам’яті. - К., 2007. - С.35.
- ¹⁸² Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.116, 117.
- ¹⁸³ Там само. - С.107, 108.
- ¹⁸⁴ Там само. - С.102.
- ¹⁸⁵ Там само. - С.108.
- ¹⁸⁶ *Галкін О.* І ниви багаті, і смерть у хаті // Злочин / Упоряд. *П.Кардаш.* - С.110.
- ¹⁸⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.94-97.
- ¹⁸⁸ Голод 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.386.
- ¹⁸⁹ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.89-91.
- ¹⁹⁰ Там само. - Ф.Р-631. - Оп.1. - Спр.43. - Арк.22зв.
- ¹⁹¹ Український хліб на експорт: 1932-1933. - С.212, 213
- ¹⁹² Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.178-180.
- ¹⁹³ Український хліб на експорт: 1932-1933. - С.240.
- ¹⁹⁴ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.455.
- ¹⁹⁵ ДАСО. - Ф.Р-5003. - Оп.1. - Спр.23. - Арк.40.
- ¹⁹⁶ Там само. - Ф.Р-4819. - Оп.5. - Спр.5. - Арк.74.
- ¹⁹⁷ Там само. - Ф.Р-802. - Оп.1. - Спр.39. - Арк.9.
- ¹⁹⁸ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.127.
- ¹⁹⁹ Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.67.
- ²⁰⁰ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С.284.
- ²⁰¹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.69-72, 84, 85, 97, 98, 127, 128, 173.
- ²⁰² Там само. - С.97.
- ²⁰³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.456, 464.
- ²⁰⁴ ДГА СБУ. - Спр.75439. - Ф.п. - Арк.36.
- ²⁰⁵ *Андрійв Б.* Це був геноцид // Голодомор на Сумщині. - С.49.
- ²⁰⁶ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.118.
- ²⁰⁷ Голод 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.615, 616.
- ²⁰⁸ Там само. - С.469.
- ²⁰⁹ Там само. - С.617.
- ²¹⁰ Виставка “Ми звинувачуємо голодомор 1932-1933 років - геноцид українського народу”. - С.42.
- ²¹¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С.443.
- ²¹² Український хліб на експорт: 1932-1933. - С.306; Розсекречена пам’ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - С.534.
- ²¹³ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.569.
- ²¹⁴ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.157.
- ²¹⁵ *Садівничий В.* Беззаконня охоронців закону // Голодомор на Сумщині. - С.150.
- ²¹⁶ *Він же.* ... Торгували холодцем і котлетами. - С.104.
- ²¹⁷ ДАСО. - Ф.Р-5944. - Оп.1. - Спр.189. - Арк.114; Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.109, 112, 117 та інш.
- ²¹⁸ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.132, 133.
- ²¹⁹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.558.
- ²²⁰ 33-й: Голод: Народна книга-меморіал. - С.563.
- ²²¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.559.
- ²²² Там само. - С.561.
- ²²³ ДАСО. - Ф.Р-2480. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.17.
- ²²⁴ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.809.
- ²²⁵ ДАСО. - Ф.П-28. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.180.
- ²²⁶ Там само. - Ф.П-38. - Оп.1. - Спр.38. - Арк.19, 20.
- ²²⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.140.
- ²²⁸ ДАСО. - Ф.П-24. - Оп.1. - Спр.91. - Арк.121.
- ²²⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.148.
- ²³⁰ Там само. - С.151.
- ²³¹ Там само. - С.161, 162.
- ²³² Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.877.
- ²³³ Там само. - С.903.
- ²³⁴ ДАСО. - Ф.П-37. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.23.
- ²³⁵ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.178, 179.
- ²³⁶ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.566.
- ²³⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.30.
- ²³⁸ Там само. - С.40.
- ²³⁹ Там само. - С.54.

- ²⁴⁰ Там само. - С.136.
²⁴¹ Там само. - С.147.
²⁴² Там само. - С.139.
²⁴³ Там само. - С.172.
²⁴⁴ Там само. - С.146.
²⁴⁵ Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. - С.566.
²⁴⁶ Виставка "Ми звинувачуємо голодомор 1932-1933 років - геноцид українського народу". - С.50.
²⁴⁷ Іванущенко Г. Діагнози про смерть в період Голодомору 1932-1933 років як джерело створення персональних баз даних // http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=158&Itemid=81.
²⁴⁸ Охріменко П. Кобзарська дума про голодомор // Голодомор на Сумщині. - С.140-146.
²⁴⁹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.180.
²⁵⁰ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.993.
²⁵¹ Там само. - С.931.
²⁵² Бажан О.Г. Форми і методи репресивної політики радянської влади на Сумщині в 1920 - початку 1930-х років. - С.116.
²⁵³ Ігнатуша О.М. Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. - С.80-84.
²⁵⁴ Див.: Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917-1941 рр.): структура, функції, діяльність: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Університет внутрішніх справ. - Х., 2000. - 18 с.; Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління (1922-1934 рр.): історико-юридичний аналіз: Монографія. - К., 2001. - 290 с.; Мурза В.В. Прокуратура в державному механізмі УСРР (1922-1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Нац. університет внутрішніх справ. - Х., 2003. - 18 с.; Никольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 2003. - 623 с. та інш.
²⁵⁵ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. - С.338, 408, 409.
²⁵⁶ ДАСО. - Ф.Р-7641. - Оп.3. - Спр.595. - Арк.1; Оп.4. - Спр.465. - Арк.191, 195-198; Оп.6. - Спр.303. - Арк.430, 431, 437, 440, 441.
²⁵⁷ Там само. - Ф.Р-1752. - Оп.1а. - Спр.78. - Арк.102-105.
²⁵⁸ Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.1. - С.67-68.
²⁵⁹ ДАСО. - Ф.П-21. - Оп.1. - Спр.26. - Арк.9-15; Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.24-25.
²⁶⁰ ДАСО. - Ф.П-42. - Оп.1. - Спр.175. - Арк.183-184; Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.54-56; ДГА СБУ в СО. - Спр.П-2736. - Арк.32-33.
²⁶¹ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.65-66, 71-72.
²⁶² Там само. - С.140, 141.
²⁶³ Див.: Золотарьов С.І. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919-1941). - 477 с.
²⁶⁴ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.49-50.
²⁶⁵ Там само. - Арк.89-91.
²⁶⁶ Там само. - Ф.Р-1189. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.200-200зв.
²⁶⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.35-36.
²⁶⁸ ДАСО. - Ф.Р-802. - Оп.1. - Спр.28. - Арк.24, 25.
²⁶⁹ Там само. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.23-24.
²⁷⁰ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.70, 71.
²⁷¹ ДАСО. - Ф.П-75. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.43.
²⁷² Реабілітовані історією. Сумська область. - Кн.2. - Суми, 2008. - С.54.
²⁷³ ДАСО. - Ф.П-25. - Оп.1. - Спр.22. - Арк.91.
²⁷⁴ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.163.
²⁷⁵ Там само. - С.94, 95.
²⁷⁶ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - С.361-364.
²⁷⁷ Голодомор 1932-1933 років на Сумщині. - С.90, 92, 124, 125.
²⁷⁸ ДАСО. - Ф.П-29. - Оп.1. - Спр.17. - Арк.9.

VLASENKO V.M.

Holodomor of 1932-1933 in Sumy Area (to the 75th Anniversary of National Tragedy)

On the basis of a wide complex of the archival and published materials there are investigated preconditions, mechanisms and methods of realisation of a policy of terror by famine in Sumy Area in 1932-1933.

Отримано 26.09.2008